

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Факультет психології

Кафедра соціальної психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
«ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ГРОМАДЯНСЬКОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ
ТА ЖИТТЄВИМИ ЦІЛЯМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ»
на здобуття освітнього рівня «Бакалавр» зв'язок
зі спеціальності 053 «Психологія»

студентки 4 курсу ОР бакалавр
(спеціальність 053 «Психологія»,
ОПП «Психологія»)
Анастасії САВІЦЬКОЇ

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології
Олег СОСНЮК

Роботу рекомендовано до захисту на ЕК №__
Протокол №__ від_____ року
Завідувачка кафедри соціальної психології
_____ Тетяна ТРАВЕРСЕ

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ.	6
I.1. Поняття громадянської ідентичності: сутність та рівні	6
I.2. Особливості процесу формування громадянської ідентичності в Україні	14
I.3. Вплив криз та військових конфліктів на формування та зміну громадянської ідентичності	19
I.4. Поняття життєвих цілей: психологічна природа та чинники розвитку.....	24
Висновки до розділу I.....	29
РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	31
II.1. Організація та основні етапи емпіричного дослідження	31
II.2. Характеристика вибірки	32
II.3. Методичне забезпечення емпіричного дослідження.....	32
Висновки до розділу II.....	34
РОЗДІЛ III. АНАЛІЗ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ГРОМАДЯНСЬКОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ ТА СМИСЛОЖИТЄВИМИ ОРІЄНТАЦІЯМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ	36
III.1. Аналіз результатів емпіричного дослідження	36
III.2. Методичні рекомендації щодо формування громадянської ідентичності молоді	50
Висновки до розділу III	57
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	64
ДОДАТКИ.....	71

ВСТУП

Актуальність. Громадянська ідентичність є складним феноменом, який формується під впливом багатьох факторів. Війна, вимушена міграція, втрати, переїзд у нові соціальні середовища, адаптація до нових економічних та політичних реалій – усе це створює умови для суттєвих змін у ототожненні себе з різними спільнотами, адже в когось зв'язок з країною посилюється, а в інших через вплив зовнішніх обставин навпаки слабшає. Повномасштабне вторгнення росії в Україну загострило питання національної ідентичності, довіри до влади та загальної цікавості в політичній активності в країні.

Окрім цього війна стала причиною соціальних змін населення, однією з яких є міграція населення закордон, яка торкнулась громадян як і з окупованих чи прифронтових територій так і жителів більш безпечних територій України. За даними міжнародних організацій кількість людей, що змінили своє місце проживання у зв'язку з війною перевищує кілька мільйонів. Водночас велика кількість громадян не полишила своїх домівок, але незважаючи на це обидві групи переживають значні трансформації не лише в соціально-економічній площині, але й в сфері громадянської ідентичності та життєвими орієнтаціями. Тому важливим постає питання визначення впливу ідентичності на бачення власного майбутнього молоді, адже це матиме достатній вплив на майбутнє України.

Вимушена зміна місця проживання може по впливати на послаблення або ж навпаки посилення ототожнення переселенців себе зі спільнотою українців та усвідомлення себе членом громадянського суспільства іншої країни.

Об'єктом дослідження є громадянська ідентичність молоді.

Предметом дослідження є зв'язок між громадською ідентичністю та життєвими цілями молоді.

Мета – емпірично дослідити та визначити особливості зв'язку між громадською ідентичністю та життєвими цілями української молоді.

Для досягнення даної мети поставлені наступні **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз та визначити сутність понять та основні характеристики громадянської ідентичності і смисложиттєвих орієнтацій.
2. Визначити чинники, що впливають на формування та трансформацію громадянської ідентичності у період військових дій та криз.
3. Емпірично дослідити та визначити особливості зв'язку між громадською ідентичністю та життєвими цілями української молоді.
4. Встановити особливості громадської ідентичності та життєвих цілей молоді.
5. Визначити відмінності в життєвих орієнтаціях мігрантів, та громадян, які не змінили свого місця проживання.
6. Запропонувати рекомендації для освітніх установ, громадських організацій та політичних інституцій щодо формування громадянської ідентичності молоді.

Для досягнення дослідницьких цілей та завдань будуть використані наступні **методи**:

- *теоретичні*: метод критичного аналізу, метод узагальнення, метод систематизації досліджуваної проблеми на основі аналізу першоджерел;
- *емпіричні*: тест «Ціль життя» Дж. Крамба і Л. Махоліка; тест-опитувальник «Діагностика рівня зрілості та типу громадянської ідентичності особистості» Петровської І. Р.; методика діагностики громадянської компетентності Соснюка О. П., Остапенко І. В., Соснюка Є.О.; опитувальник часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (адаптація Сенюк О.); семантичний диференціал «Ставлення до майбутнього» Соснюка О.П.

Емпірична база дослідження. У дослідженні приймали участь 79 осіб віком від 17 до 40 років.

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні зв'язку між громадською ідентичністю та життєвими цілями української молоді в умовах повномасштабного вторгнення.

Теоретичне значення роботи полягає в узагальненні теоретичних відомостей стосовно впливу військових конфліктів та криз на громадянську ідентичність та життєві орієнтири молоді.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в можливості використання результатів дослідження освітніми установами, державними та громадськими установами задля покращення та розробки методів громадянського виховання та формування активної громадянської позиції і патріотизму. Запропоновано рекомендації для освітніх установ, громадських організацій та політичних інституцій щодо формування громадянської ідентичності молоді.

Перспективи подальших досліджень складають прогнозування динаміки змін в життєвих орієнтирах молоді, аналіз відмінностей у життєвих установках та цінностях у людей з інших країн, які не є громадянами України та української молоді. Окремим предметом зацікавленості є аналіз впливу соціальних мереж та ЗМІ на формування громадської ідентичності молоді, створення інтерактивних методик та програм, які підсилять формування української громадянської ідентичності та формування патріотичних життєвих орієнтирів молоді під час повномасштабного вторгнення.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (67 найменувань) та додатків. Повний обсяг кваліфікаційної роботи становить 91 сторінку.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ.

І.1. Поняття громадянської ідентичності: сутність та рівні

Становлення ідентичності розпочинається від народження людини і триває впродовж усього життя. Ідентичність – це невід’ємна характеристика людини, що виявляється у визнанні своєї унікальності, з одного боку, й відчутті приналежності до певної спільноти, з іншого. Ідентичність є невід’ємною характеристикою, без якої людина не може існувати як особистість. Її формування сприяє збереженню і підтримці цілісності та неповторності кожної людини, що проявляється в особистісних якостях, рисах характеру, ціннісних орієнтирах [7].

Для глибшого розуміння природи громадянської ідентичності доцільно порівняти її з іншими типами ідентичностей – етнічною, національною, територіальною, мовною та цивілізаційною. Попри те, що всі вони можуть супроводжуватися патріотичними емоціями та символікою, кожна з них має власну специфіку й сутнісно відрізняється від інших. Всі ці типи ідентичності можуть впливати на політичні процеси, однак лише деякі з них доцільно розглядати як політико-психологічні утворення – насамперед громадянську, національну та цивілізаційну. Вони формуються на основі усвідомленого вибору особистості й тісно пов’язані з її політичними переконаннями та світоглядними орієнтирами.

Натомість етнічна та територіальна ідентичності, як правило, мають більш детермінований характер: вони закорінені в об’єктивних соціобіологічних чинниках і не можуть бути змінені волею індивіда (зокрема, етнічне походження або територія, яка вважається рідною з дитинства). Мовна ідентичність, хоча зазвичай розглядається як складова етнічної, у сучасному глобалізованому світі й за умов інтенсивних міжкультурних

взаємодій набуває виразного політико-психологічного значення, зокрема у процесі формування громадянської належності та самоусвідомлення.

Кожна людина повинна відчувати свою самобутність і причетність до певної спільноти, щоб її унікальність була визнана. Важливо також розуміти та поважати правила і очікування того суспільства, в якому вона живе. Громадянська ідентичність полягає у відчутті єдності з громадянами своєї країни, у свідомому та активному виконанні ролі громадянина, у розумінні себе як частини громадянського суспільства. Ці два погляди на громадянську ідентичність висвітлюють різні сторони взаємодії особистості з державою та суспільством.

Громадянська ідентичність особистості визначається як усвідомлене відчуття належності індивіда до певної держави, що ґрунтується на факті наявності громадянства, довірі до державних інституцій і співгромадян, а також наявності поваги, гордості за свою країну та патріотичних почуттів. Значущим компонентом громадянської ідентичності виступає готовність особи до захисту національних інтересів держави.

Водночас громадянська ідентичність не є тотожною національній, адже остання притаманна переважно моноетнічним або мононаціональним державам. У контексті сучасного суспільного розвитку зростає роль громадянської ідентичності як чинника реалізації активної громадянської позиції. Це виявляється у залученні громадян до суспільно-політичної та соціально-економічної діяльності, формування державної політики, участі у виборчих процесах як у вигляді реалізації права голому, так і у праві бути обраним.

Переживання громадянської ідентичності ґрунтується на внутрішньому відчутті зв'язку особи з державою, що проявляється як своєрідна форма діалогу між громадянином і політичним інститутом, у який індивід періодично вступає. Такий зв'язок є неминучим, оскільки обумовлений прагненням людини до соціальної самореалізації, яка відбувається в межах усталених соціальних норм і структур, визначених суспільством.

Держава виконує роль універсального суб'єкта, що забезпечує відповідний організаційний простір для реалізації особистісного потенціалу громадян. Цей простір формують передусім правові рамки, створені державою, які охоплюють не лише нормативно-правові акти, а й реальну юридичну практику, що фактично регламентує умови соціального співіснування. До організаційного простору також належать правила економічної діяльності, стандарти фінансового добробуту та механізми соціальної взаємодії.

Інтегральна природа громадянської ідентичності полягає у поєднанні спільних цінностей, культурних ознак та загальнонаціональних пріоритетів розвитку держави (включаючи зовнішньополітичні, соціальні та економічні орієнтири), які поділяються як окремою особою, так і більшістю громадян. Саме на цій основі відбувається формування колективного самовизначення соціуму, що стає спільно прийнятною моделлю для населення країни.

Складові громадянської ідентичності особистості охоплюють низку характеристик, що відображають активну та відповідальну позицію індивіда в контексті належності до демократичного суспільства. До таких елементів належать: здатність реалізовувати свободу слова та здійснювати вільний вибір, усвідомлене проживання в демократичному суспільстві знання історії, державної мови та національних символів; активна громадянська участь у суспільно-політичному житті; відповідальність за майбутнє країни; ініціювання та підтримка державних петицій; наявність громадянства країни; розвиток критичного мислення; повага до культурної спадщини; правосвідомість; дотримання законодавства та виконання обов'язків, передбачених законами; сплата податків; участь у виборчих процесах; виявлення шаноби до державної символіки; відчуття незалежності та громадянської відповідальності за власні вчинки чи бездіяльність.

Серед ключових маркерів громадянської ідентичності вирізняються такі: державна мова (зокрема визнання мови як обов'язкової в офіційній, освітній і медійній сферах), державна символіка (прапор, герб, гімн), а також

національний календар, у якому вшановуються визначні події та постаті історії. Ці складові покликані сприяти формуванню почуття єдності минулого та майбутнього громадян, інтерналізації політичних і культурних цінностей, а також консолідації населення як єдиної соціальної спільноти.

Разом із тим, одним із бар'єрів на шляху до утвердження громадянської ідентичності у значної частини населення є несприйняття концепції нації, що включає не лише політико-громадянський, а й етнокультурний компонент. У процесі формування національної ідентичності зростає роль етнічної, етнолінгвістичної та регіональної належності, які можуть виступати факторами диференціації та перешкоджати сприйняттю себе як частини загальнонаціонального утворення.

Цікавим аспектом в дослідженні формування та становлення громадянської ідентичності є також поняття громадянської компетентності. Громадянська компетентність стосується відносин особистості-громадянина з державою, інститутами влади та іншими громадянами, тобто це компетентність щодо політичної сфери життя громадянського суспільства. Особистість носій громадянської компетентності усвідомлює свою належність до громади, причетність до її демократичної культури через права та обов'язки, відчуває свою спроможність впливати на те, що відбувається у державі, з повагою ставиться до демократично обраної влади та виявляє готовність співпрацювати з органами державної влади та місцевого самоврядування для розв'язання суспільно значущих проблем [29].

Формування компетентностей сприяє розвитку в особистості системи знань, навичок, ставлень, емоційно-ціннісних орієнтацій та переконань, які є необхідними для повноцінного життя та ефективної взаємодії в умовах сучасного демократичного суспільства. Це включає здатність взаємодіяти з органами влади та політичними інституціями, брати активну участь у громадському житті, відповідально співпрацювати з іншими громадянами, а також усвідомлювати свою роль і зв'язок з державою та Батьківщиною.

Громадянська компетентність особистості визначає її здатність адекватно сприймати суспільно-політичні ситуації, ставити цілі, обирати ефективні засоби для їх досягнення та діяти результативно в захисті особистих або групових інтересів. Це особливо важливо в умовах міжособистісної, міжгрупової взаємодії та взаємодії з владними структурами на різних рівнях. Одним із головних індикаторів недостатнього рівня громадянської зрілості в Україні є поширене невдоволення якістю життя, діяльністю органів влади та темпами реформ, що неодноразово підтверджувалося результатами соціологічних досліджень. Відсутність належного рівня громадянської компетентності спричиняє зниження рівня суспільної довіри, сприяє виникненню конфліктів, поширенню корупції та зростанню соціальної напруги і радикалізму.

Громадянська компетентність розглядається як інтегративна якість особистості, що відображає ступінь її підготовленості до ефективного виконання ролі активного члена суспільства. Її формування залежить від рівня розвитку відповідних знань, умінь, цінностей і внутрішньої мотивації. Конкретний зміст громадянських компетентностей, а також їхні еталонні характеристики на різних етапах розвитку суспільства визначаються суспільною свідомістю, історичним контекстом та культурними пріоритетами певної епохи.

В Україні громадянська освіта почала розвиватися з моменту здобуття незалежності й орієнтована на формування в учнів базових громадянських компетентностей, що включають необхідні знання, уміння та навички. Загалом молодь демонструє обізнаність у питаннях прав людини, виявляє готовність їх захищати та в більшості випадків декларує толерантне ставлення до різних проявів інакшості. Студенти активно висловлюють свої вимоги до соціального середовища й влади. Водночас у комунікативній поведінці молоді рідко порушуються питання особистої відповідальності, критичної оцінки реалістичності власних очікувань або чіткого бачення шляхів досягнення задекларованих цілей [21].

У методичних матеріалах, розроблених на основі концепції Нової української школи, подано структуру громадянської компетентності, яка включає три основні компоненти. Розробники виокремлюють такі складові:

1. Ціннісно-емоційний компонент, що охоплює: повагу до гідності й прав людини, толерантність до різноманіття, визнання принципів рівності та справедливості, відкритість до інших культур, поглядів і переконань, розвиток громадянської свідомості, відповідальності, упевненості в собі та здатності до самостійного вирішення життєвих ситуацій;
2. Навчально-практичний компонент, який включає: навички самостійного навчання, аналітичне й критичне мислення, активну участь у житті громади та процесах прийняття рішень на різних рівнях, уміння ефективної комунікації, співпраці, ведення діалогу, конструктивного розв'язання конфліктів і вияв емпатії;
3. Когнітивний компонент, до якого належать: усвідомлення власної ідентичності, здатність до критичної самооцінки, а також знання про навколишній світ і його глибоке критичне розуміння [9].

Громадянська компетентність на рівні основної загальної середньої освіти охоплює сукупність знань, умінь, ставлень і поведінкових проявів, необхідних для формування активної, відповідальної особистості, здатної до ефективної взаємодії в демократичному суспільстві.

У сфері знань учень має засвоїти знання про фундаментальні національні та загальнолюдські цінності, основні права людини та механізми їх реалізації й захисту, права й обов'язки громадянина, особливості функціонування громадянського суспільства, процедури ухвалення суспільно значущих рішень, а також можливості залучення громадян до життя громади та суспільства загалом. Крім того, учень повинен володіти базовими знаннями щодо принципів конструктивної взаємодії, співпраці та мирного врегулювання конфліктів.

У практичній діяльності громадянська компетентність проявляється у здатності учня до взаємодії з представниками освітнього середовища та громади, реалізації і захисту своїх прав, застосування ефективних комунікативних стратегій, усвідомленого вибору моделей поведінки та прийняття відповідальних рішень. Особливе значення мають уміння брати участь у діяльності органів учнівського самоврядування, громадських ініціатив, волонтерських проєктів, а також здатність до критичного сприймання інформації, самостійного її аналізу та формулювання власної позиції з обґрунтуванням поглядів у межах публічного дискурсу [9].

У ціннісно-мотиваційному вимірі учень виявляє почуття особистої гідності, повагу до прав і свобод інших людей, правосвідомість, відповідальність за власні дії, прагнення до соціальної справедливості, рівноправності, активну громадянську позицію, толерантність, патріотизм, а також повагу до історико-культурної спадщини, національної мови, традицій і символіки. [27]

На думку Дж. Равена, громадянська компетентність складається з кількох ключових елементів:

1. Мотиваційно-ціннісний компонент, що включає внутрішню мотивацію, засновану на системі особистісних цінностей. Сюди належать ініціативність, лідерські якості, інтерес до функціонування державних інституцій та організацій, а також усвідомлення того, як вони можуть впливати на особистість. Ці риси мають бути підкріплені спеціальними знаннями.
2. Уявлення та очікування, пов'язані з суспільними механізмами, зокрема усвідомлення своєї ролі у спільноті чи організації, розуміння відповідальності, а також уявлення про умови, необхідні для впровадження інновацій та розвитку суспільства.
3. Точне розуміння ключових понять, що стосуються суспільної взаємодії, таких як: «лідерство», «прийняття рішень»,

«демократія», «рівність», «відповідальність», «звітність», «делегування повноважень» [31].

Громадянська ідентичність є єдністю когнітивного (усвідомлення своєї належності до держави в ролі її громадянина та спільноти громадян; знання й образно-символічні уявлення щодо держави, громадянства та громадян), ціннісного (суб'єктивна значущість, важливість членства; поділяння державницьких цінностей і цінностей громадянської спільноти), афективного (емоційне ставлення до свого членства, переживання «моє/не моє», почуття гордості, сорому, патріотизму тощо), конативного (зумовлює громадянську поведінку та визначає форми діяльності (чи бездіяльності) стосовно держави й співгромадян – активність, уключеність, дотичність/пасивність, байдужість, ворожість, протест, протистояння й т. ін.; готовність індивіда діяти відповідно до інтересів держави та громадянської спільноти; громадянська участь/активність чи пасивність щодо обстоювання громадянських прав і цінностей) компонентів [23].

Громадянська ідентичність особистості реалізується на двох взаємопов'язаних рівнях – індивідуальному та соціальному, останній з яких включає груповий (колективний) і інституціональний (організаційний) виміри відповідно до об'єктів громадянської ідентифікації.

На інституціональному рівні (взаємодія «громадянин – держава») громадянська ідентичність передбачає інтеграцію особи в різноманітні сфери функціонування держави – правову, економічну, ціннісну (аксіологічну) та символічну. У цьому контексті важливими є соціальне сприйняття держави громадянином, сформований образ держави, рівень довіри до її інституцій і ступінь лояльності до неї.

Груповий рівень (взаємодія «громадянин – спільнота громадян») охоплює залученість особи до громадянської спільноти, що може супроводжуватися або не супроводжуватися суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності з іншими співвітчизниками. Це передбачає усвідомлення

почуття належності до колективного «Ми», досвід солідарності, спільного історичного шляху, схожості життєвих викликів і проблем.

Індивідуальний (персональний) рівень («Я як громадянин») стосується особистісної інтерпретації власної громадянської належності, що включає унікальні характеристики самокатегоризації, емоційно-ціннісне осмислення ролі громадянина та рефлексію над сенсом і значущістю свого існування в межах певного соціального та політичного середовища.

I.2. Особливості процесу формування громадянської ідентичності в Україні

Громадянська ідентичність громадян України є складним і неоднозначним явищем. Українці відчувають гордість за країну, проявляють патріотизм. Гімн України у період осені 2013 р. – зими – весни 2014 рр. став символом єдності України та її громадян [3]. Сучасна суспільна ситуація характеризується зростанням рівня недовіри як до державних інституцій, так і до найближчого соціального оточення. Це спричиняє схильність окремих громадян дистанціюватися від подій, що відбуваються в країні, та уникати моральної відповідальності за колективні процеси. Паралельно з цим дедалі виразніше проявляються ментальні розбіжності між представниками українського суспільства. Воно дедалі більше демонструє свою внутрішню неоднорідність, що виявляється не лише у соціальному, економічному чи політичному вимірах, а й у площині ідентифікаційних орієнтацій.

Проблематика громадянської ідентичності загострюється під впливом соціально-політичних викликів, зумовлених глобалізаційними процесами, активізацією регіональної інтеграції, кризою традиційних націй-держав та ускладненням функціонування демократичних інститутів. Усе це створює додаткові труднощі для консолідації суспільства на основі спільної громадянської належності.

В умовах триваючої російсько-української війни питання формування та прояву громадянської ідентичності особистості набуває особливої гостроти. Сучасні реалії актуалізують потребу у вихованні свідомих,

активних громадян, які поділяють демократичні цінності, виявляють готовність до відповідального ставлення до майбутнього держави та діють у відповідності до настанов громадянського обов'язку. Такий підхід є ключовим чинником забезпечення стабільності та життєздатності України як демократичної держави в довгостроковій перспективі.

Формування національної й громадянської ідентичності в Україні відбувалося складно й тривало, проходячи через низку етапів, серед яких вирішальне значення мали соціальні потрясіння – революції та війна. Зокрема, Революція Гідності та збройна агресія Росії, що розпочалася у 2014 році, стали каталізаторами глибоких трансформацій у сфері ідентичності. Наслідком цих подій стало суттєве зростання рівня громадянської самосвідомості, яке вітчизняні соціологи (зокрема, дослідники Інституту соціології НАН України) охарактеризували як «другу громадянську консолідацію».

Так, уже в середині 2014 року 64,4% громадян ідентифікували себе насамперед як громадяни України (у 2012 році цей показник становив 48,4%). Відбулося значне посилення української громадянської ідентичності в усіх регіонах, що поступово витісняло проросійські та неорадянські орієнтації. Практичне підтвердження цьому продемонстрували результати президентських виборів 2014 року, де жоден із кандидатів, які представляли проросійську політичну лінію (С. Тігіпко, М. Добкін, В. Рабинович, П. Симоненко та ін.), не набрав більше 14% голосів, натомість переможцем став П. Порошенко з чіткою проукраїнською та демократичною програмою, здобувши підтримку в усіх регіонах, де проводилося голосування [37].

Ці вибори засвідчили глибоку зміну в суспільній свідомості: навіть ті громадяни, які не ототожнювали себе з українською етнічною ідентичністю, визнавали свою належність до української політичної нації, демонструючи лояльність до держави та її демократичних засад. Вони, не відмовляючись від власної мовної або культурної ідентичності, зробили свідомий вибір на користь України.

Разом із тим, війна принесла нові змістовні елементи в структуру громадянської ідентичності – передусім це стосується масового волонтерського руху, участі добровольців і формування національного спротиву. Починаючи з Революції Гідності й подій на Донбасі, саме волонтерський рух відіграв ключову роль у становленні громадянського суспільства, сприяючи формуванню стійких горизонтальних зв'язків, мобілізації громадянської активності та створенню ефективних самоорганізованих структур для вирішення критичних викликів, які постали перед державою.

Події Революції Гідності та подальша збройна агресія Російської Федерації суттєво вплинули на ставлення громадян України до традиційних маркерів загальнонаціональної громадянської ідентичності. Хоча кількісні зміни були незначними, якісні трансформації виявилися суттєвими. Наприклад, упродовж майже двох років війни частка громадян, які передусім ототожнювали себе з Україною, зросла з 31,3% у 2006 році до 40,1% у 2015 році. При цьому рівень сприйняття України як Батьківщини залишився стабільно високим: у 2007 році він становив 92,6%, а в 2015 – 93,3%. Аналогічну стабільність демонстрували й показники патріотизму – у 2005 році патріотами себе вважали 74,8% опитаних, а в 2015 – 74,1% [13].

Разом із тим, якісно змінилося ставлення до українського громадянства як до соціально значущого символу. Зросла емоційна цінність належності до української держави – у 2015 році кількість громадян, які пишалися українським громадянством, зросла на 12% порівняно з 2005 роком. До головних рис, що асоціювалися з національною ідентичністю, громадяни відносили здатність українців боротися за свою державу та права (68%), силу Збройних сил України (57%) і національний характер [13].

Попри ослаблення проросійських орієнтацій та дистанціювання від нав'язаного "східнослов'янського" ідентифікаційного наративу, ці конструкти не були повністю витіснені. Повномасштабне вторгнення Росії 24 лютого 2022 року стало каталізатором глибоких зрушень у масовій

свідомості українців. Відбулося не лише переосмислення ролі України як політичного суб'єкта, але й новий етап формування спільної громадянської ідентичності, який дослідники визначають як третю хвилю громадянської мобілізації. Альтернативні (територіальні, регіональні чи пострадянські) ідентичності втратили свій вплив, залишившись на периферії суспільної свідомості.

Війна також спричинила активізацію інформаційно-комунікативних процесів, що сприяло формуванню україноцентричних наративів у публічному просторі та посиленню національно-громадянської ідентичності. Особливе значення у цьому контексті має рух опору на тимчасово окупованих територіях, який став виявом високого рівня самоусвідомлення громадян як частини українського політичного й культурного простору.

Ще одним важливим чинником зміцнення загальнонаціональної ідентичності стала посилена інтеграція громадян у простір української культурної традиції, що супроводжувалася відмовою від російських і, тим більше, радянських ідентифікаційних моделей. Радянська влада свого часу системно розколювала українське суспільство, протиставляючи регіони та створюючи тривалі культурно-ментальні бар'єри. Хоча процес подолання цих наслідків розпочався після відновлення незалежності у 1991 році, реальне згуртування регіонів активізувалося лише після подій Революції Гідності та початку війни на Донбасі.

Цей процес підтверджується даними соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова у травні 2023 року. У порівнянні з 2006 роком, зафіксовано зростання культурної та ментальної близькості між мешканцями Сходу й Півдня України та західними регіонами, що свідчить про посилення загальнонаціональної ідентичності на основі спільних цінностей, досвіду та історичних викликів [14].

На третьому році повномасштабної війни спостерігаються зміни в емоційному сприйнятті російської агресії: почуття гострої напруги дещо притупилося, а на його місце поступово приходить втома, викликана

постійними повітряними тривогами, атаками дронів-камікадзе та ракет, перебоями з електропостачанням. У цих умовах трансформувалося й ставлення громадян до державних символів. Згідно з дослідженням Центру Разумкова у червні 2024 року, зафіксовано незначне зниження частки тих, хто виражає гордість за державну символіку, натомість зріс відсоток тих, хто демонструє до неї позитивне, хоча й менш емоційне ставлення. У сумі ж рівень позитивного сприйняття державних символів залишається стабільно високим: 94% у 2024 р. проти 95,7% у 2023 р [15].

Ці показники свідчать про те, що українці зберігають глибоке символічне ототожнення з державними атрибутами, які з формального інструменту ідентифікації перетворилися на емоційно значущі маркери національної єдності. В умовах екзистенційної загрози, спричиненої війною, утвердилася ідея сильної української політичної нації, яка об'єднує представників різного етнічного походження.

Війна істотно прискорила процеси національного самоусвідомлення, поглибивши ототожнення понять "Росія" і "війна", "Росія" і "ворог". Це призвело до суттєвих трансформацій у сфері національної та громадянської ідентичності, які стали рушієм самоорганізації населення. Сформувався чіткий поділ на "ми" – об'єднана політична нація – та "вони" – агресор, що прагне знищити не лише державність, а й саму ідею української ідентичності.

Соціологічні дослідження останніх років демонструють позитивну динаміку в ідентифікаційних установках: стабільно висока частка громадян вважає Україну своєю Батьківщиною, зростає гордість за українське громадянство, посилюється емоційно-ціннісне ставлення до державних символів – зокрема до прапора та гімну. Війна сприяла остаточному розриву з радянським минулим і припиненню гібридних ідентифікацій, які тривалий час побутували в українському суспільстві.

У цьому контексті з'явилися нові маркери громадянської та національної ідентичності, зумовлені безпосередньою загрозою суверенітету: це активна підтримка Збройних Сил України, волонтерська діяльність, участь

у добровольчих формуваннях. Суспільство демонструє позитивну тенденцію до консолідації: регіональні відмінності, які раніше часто слугували джерелом соціальної напруги, майже зникли; поширення радянсько-російської ідентичності звелось до мінімуму.

Окрему роль у формуванні нової якості громадянської ідентичності відіграють соціальні мережі та цифрові платформи. Вони стали важливим засобом поширення україноцентричних наративів, сприяючи зміцненню національної солідарності, формуванню колективного «ми» та підтриманню високого рівня громадянської активності навіть за умов війни.

I.3. Вплив криз та військових конфліктів на формування та зміну громадянської ідентичності

Військові кризи й конфлікти є періодами інтенсивних суспільних зрушень і трансформацій, здатних спричинити швидкі й фундаментальні зміни у соціальних структурах, панівних цінностях і особистісному самовідчутті. Такі події кидають виклик усталеним нормам і переконанням, змушуючи як окремих осіб, так і суспільства в цілому переосмислювати свою ідентичність і стосунки з державою та співгромадянами. Надзвичайні умови, властиві військовим кризам, можуть стати випробуванням стійкості й здатності громадянської ідентичності до адаптації.

Складний і багаторівневий характер громадянської ідентичності свідчить про те, що серйозні суспільні потрясіння, спричинені воєнними кризами, можуть по-різному впливати на її окремі виміри. Наприклад, зовнішня військова загроза може зміцнити національну ідентичність, але водночас спричинити напруження або навіть конфлікт із локальнішою етнічною або ширшою глобальною ідентичністю, залежно від конкретного контексту конфлікту. Військова криза, особливо міжнародного масштабу, часто породжує сильну динаміку поділу на «своїх» і «чужих» на національному рівні, що може затьмарити або суперечити регіональним чи загальнолюдським аспектам ідентичності. Така ситуація здатна спричинити

тимчасову або навіть стійку перевагу національної приналежності та пов'язаних із нею обов'язків.

Триваюча російсько-українська війна є яскравим сучасним прикладом цього явища, про що свідчать численні дослідження, які фіксують істотне посилення української національно-громадянської ідентичності на тлі зовнішньої агресії. Цей процес часто супроводжується зсувом акценту на громадянство як головну ознаку національної ідентичності, що здатне затьмарити або інтегрувати раніше домінантні відмінності за етнічною, мовною чи регіональною ознакою. Властива воєнним конфліктам динаміка «ми проти них» може стати каталізатором формування більш згуртованої та міцної національної ідентичності навіть у суспільствах із попередніми внутрішніми поділами. Необхідність колективного захисту та базовий інстинкт самозбереження перед спільною загрозою здатні тимчасово або надовго нівелювати внутрішні суперечності та зміцнити відчуття національної єдності.

Історичний приклад Другої світової війни чітко ілюструє, як було сформовано й посилено американську національну ідентичність через домінантний наратив про США як захисника демократії проти фашизму. Те, як нація колективно пам'ятає й інтерпретує свою участь у воєнних кризах, істотно впливає на її сучасну ідентичність і міжнародні відносини. Ця колективна пам'ять не завжди є точним відображенням історичних подій – вона може бути вибірковою, інтерпретативною й активно формованою актуальними політичними інтересами. Домінантний наратив, що супроводжує військову кризу і поширюється через медіа й освіту, може або зміцнити національну єдність і гордість, або, навпаки, поглибити суспільні розколи та довготривалу ворожнечу – усе залежить від рівня універсальності цього наративу та його відповідності історичній правді.

Однак варто зазначити, що тривалі чи внутрішньо поляризовані конфлікти, такі як громадянські війни, можуть мати протилежний ефект – вони здатні підірвати відчуття загальнонаціональної ідентичності,

породжуючи конкуруючі лояльності та підриваючи спільні цінності. Відсутність сильної та об'єднуючої громадянської ідентичності може істотно ускладнити здатність уряду ефективно управляти й долати внутрішні конфлікти.

Таким чином, зовнішні загрози здебільшого сприяють консолідації національної ідентичності, тоді як внутрішні конфлікти здатні розколоти її вздовж наявних ліній напруження, спричиняючи тривалу боротьбу за національну згуртованість і, в екстремальних випадках, до колапсу самої державності.

Воєнні кризи можуть стати потужним каталізатором, що спонукає громадян активніше долучатися до різних сфер громадського життя. Цей сплеск участі часто зумовлений поєднанням патріотизму, підвищеного почуття громадянського обов'язку й глибокої турботи про добробут своєї громади та країни. Дослідження показують зв'язок між пережитим насильством війни та зростанням схильності індивідів до участі в соціальних організаціях і зростанням цінності виразних форм громадянської активності.

Водночас затяжні військові конфлікти, особливо ті, що супроводжуються внутрішніми суперечностями або сприйняттям неефективності уряду, можуть спричинити масове розчарування та зниження довіри до політичних інституцій. Формування так званого «цивільно-військового розриву», коли військові дедалі більше віддаляються від повсякденного досвіду цивільного населення, ще більше послаблює зв'язки з державними інституціями та сприяє руйнуванню демократичних норм.

Крім того, масове переміщення населення, викликане війною, має далекосяжні наслідки для соціальної згуртованості як у коротко-, так і в довгостроковій перспективі. Вплив воєнних криз на громадянську ідентичність залежить від того, чи сприяють ці події формуванню відчуття спільноти й відповідальності, чи навпаки – посилюють соціальні розломи, призводячи до фрагментованих моделей участі.

Зіткнення з воєнними кризами та супутнім насильством може викликати глибокі психологічні реакції в особистості, часто призводячи до серйозної травматизації, включно з такими станами, як тривожність, депресія та посттравматичний стресовий розлад. Такі психологічні зміни здатні глибоко впливати на базове відчуття «Я» і на здатність чи готовність особи до участі в громадянському житті. Водночас слід зазначити, що деякі люди, які пережили труднощі пов'язані з війною, можуть зазнати явища «посттравматичного зростання» – підвищення стійкості до майбутніх викликів, посилення суб'єктивного відчуття впливу на власне життя та глибшого усвідомлення важливості соціальних зв'язків і підтримки громади.

Крім того, військові кризи створюють ситуації інтенсивного конфлікту ідентичностей, особливо коли особи не можуть узгодити свої довоєнні ідентичності побудовані на мирних нормах із жорсткою реальністю та новими вимогами, що постають у кризовий період. Психологічний вплив війни є складним і варіативним: хоча й існує ризик глибокої травми, можливе також формування позитивних зрушень у громадянській ідентичності – зокрема, зростання емпатії та прагнення до суспільно корисних змін.

З соціологічного погляду, теорія соціальної ідентичності стверджує, що відчуття особистісної ідентичності значною мірою формується через належність до соціальних груп. У воєнний період посилюється значущість певних ідентичностей – зокрема, громадянської, військової або етнічної. Військова культура, зокрема, сприяє формуванню сильного внутрішньогрупового зв'язку та лояльності, що є необхідним у бойових умовах, але може ускладнювати адаптацію ветеранів до цивільного життя.

Формування та трансформація громадянської ідентичності відбувається через такі ключові механізми:

- Інтероризація, тобто усвідомлення та прийняття цінностей, знань та досвіду інших громадян;

- Імітація, тобто відтворення ідей, цінностей, дій інших через наслідування;
- Індивідуалізація, тобто рефлексивність щодо власного «Я» та усвідомлення, або ж переусвідомлення себе як громадянина;
- Екстеріоризація, тобто виявлення внутрішніх переконань та самоусвідомлення у зовнішніх проявах.

Під час воєнних криз пропаганда стає потужним інструментом, який уряди та інші суб'єкти активно використовують для досягнення цілей: мобілізації населення, демонізації ворога та підсилення національної єдності. Такі кампанії базуються на патріотичних наративах, закликах до самопожертви й переконанні в справедливості війни. Під час Першої та Другої світових воєн пропаганда відігравала ключову роль у формуванні суспільної думки, поведінки громадян і зміцненні громадянської ідентичності.

Хоча пропаганда може бути ефективною в консолідації громадянської ідентичності, вона також може бути знаряддям маніпуляції. Вона часто спирається на емоції замість раціонального аналізу та створює викривлені образи противника. У часи страху та невизначеності спрощені й емоційно насичені меседжі можуть обходити критичне мислення і швидко вкорінюватися у свідомість громадян.

Досвід та наративи, що супроводжують воєнні кризи, можуть справляти тривалий вплив на громадянську ідентичність, із наслідками, що охоплюють кілька поколінь, формуючи базові цінності, ключові переконання та ставлення до громадянства й національної належності. Колективна пам'ять про конфлікти, навіть якщо вона передається опосередковано – через родинні історії, культурні репрезентації чи історичні джерела – суттєво впливає на сприйняття та інтеріоризацію громадянської ідентичності наступними поколіннями.

Те, як суспільство колективно пам'ятає і передає майбутнім поколінням досвід воєнних криз, відіграє вирішальну роль у формуванні довгострокової траєкторії розвитку його громадянської ідентичності. Наративи, що акцентують увагу на мотивах жертви, стійкості перед труднощами або необхідності примирення, можуть залишити глибокий міжпоколінний слід, впливаючи на сприйняття національної історії та місця особи в громадянському просторі. Історії, які розповідаються дітям, пам'ятники у публічному просторі, зміст шкільних програм – усе це формує спільне бачення минулого, яке впливає на уявлення про громадянську ідентичність у теперішньому та майбутньому.

Крім того, військові кризи часто змушують націю переосмислити свої базові цінності. Боротьба за виживання та необхідність виправдати значні жертви може підсилити прихильність до таких принципів, як свобода, демократія чи суверенітет. Водночас досвід війни може виявити суперечності між декларованими цінностями та реальністю, що призводить до глибокої самооцінки та вимог до реформ. Воєнні кризи нерідко стають переломними моментами у формуванні нової системи цінностей, спричиняючи переосмислення поняття громадянства та основних принципів, на яких будується нація. Моральні дилеми війни змушують суспільство критично оцінювати власну ідентичність, як на національному, так і на глобальному рівні.

I.4. Поняття життєвих цілей: психологічна природа та чинники розвитку

Життєвий шлях особистості пов'язаний з проходженням різних складних ситуацій, що можуть частково чи докорінно змінювати життя, надавати йому сенс чи позбавляти його, зробити більш повним і змістовним чи спустошувати та призводити до екзистенційної кризи особистості. Вектор цих змін залежить від особистісних особливостей особистості та її спроможності інтегрувати психотравмуючий досвід у подальший розвиток [29].

Зміни в системі культурно-історичних цінностей відображаються на життєвих цілях та пріоритетах кожної особистості. У зв'язку з цим питання формування, трансформації та динаміки психологічних цінностей, а також осмислення життя особистістю в умовах кризових ситуацій перебувають у фокусі міждисциплінарного дослідження – з боку психології, філософії, педагогіки, соціології, психофізіології, політології та економіки.

Такий комплексний підхід охоплює різні рівні аналізу – від індивідуально-психологічного до культурно-історичного та соціально-економічного. На рівні особистісної свідомості сформовані цінності та життєвий сенс виступають основою для оцінювання ситуацій і прийняття рішень, а отже – є ключовим чинником саморегуляції та управління власним життям і діяльністю.

Поняття «життєвий шлях особистості» вперше було введено Шарлоттою Бюлер. Досліджуючи життєвий цикл людини та генетичну взаємозалежність між його фазами, вона розробила власну концепцію, яка описує закономірності змін фаз життя, провідних тенденцій та обсягу життєвої активності залежно від вікових етапів. У межах своєї теорії Ш. Бюлер виокремила три напрямки розвитку особистості: об'єктивну логіку життя як послідовність зовнішніх подій, суб'єктивні переживання цих подій, а також результати особистісної діяльності [34].

Центральним елементом її підходу стало визначення структурних одиниць життєвого шляху – подій, які вона поділяла на зовнішні та внутрішні. Головним рушієм розвитку особистості Бюлер вважала прагнення до «самоздійснення» – досягнення стану, коли життєві цілі й цінності, до яких індивід прагнув (усвідомлено чи неусвідомлено), втілюються у реальності [33].

Це поняття близьке до терміну «самоактуалізація», однак трактується ширше – як процес і результат, що змінюються залежно від вікового періоду. Рівень самоактуалізації, за Бюлер, визначається здатністю особистості формувати життєві цілі, які найбільш відповідають її внутрішній природі:

чим чіткіше особа усвідомлює своє життєве призначення, тим повніше вона реалізує себе [33].

Ціннісні орієнтації в науковій літературі трактується по-різному: як змістовий аспект спрямованості особистості, як форма ставлення до світу, як система соціальних установок, що фіксують елементи матеріальної й духовної культури, або як усвідомлені й прийняті особистісні смисли.

Життєві цілі визначаються як довгострокові, всеосяжні прагнення, що забезпечують напрямок і мету в житті людини. Вони є чимось більшим, ніж короточасні завдання, визначаючи поведінку протягом тривалого часу та відображаючи особисті цінності. Життєві цілі пов'язані з ширшою концепцією мети в житті, підкреслюючи їхню роль у наданні сенсу та досягнень. З української точки зору, життєві цілі розглядаються як важливі для психологічного благополуччя, особливо в контексті подолання кризових ситуацій. Українські дослідження конкретно пов'язують відсутність життєвих цілей з кризами спустошеності та відсутності перспективи, що свідчить про більш прямий і негайний вплив на психічний стан порівняно з деякими англійськими визначеннями, які зосереджуються на довгостроковому задоволенні. Відсутність конкретних життєвих цілей може призвести до кризи спустошеності, тоді як неясність життєвих і професійних планів є ознакою кризи безперспективності.

Вагоме значення має класифікація цінностей, розроблена Франклом, який виокремив три основні категорії: цінності творчості, цінності переживання та цінності ставлення. Ці групи відображають головні шляхи, через які людина може віднайти сенс життя. Перша група пов'язана з тим, що особистість віддає світові через творчу діяльність; друга – з тим, що вона отримує від світу через досвід, зустрічі й емоційні враження; третя – з позицією, яку вона займає щодо власної долі, зокрема тоді, коли змінити обставини неможливо. Запропонована класифікація чітко відображає суб'єктно-об'єктну природу цінностей. За Франклом, сенс життя відкривається людині через переживання та переосмислення цінностей, які

хоча й мають об'єктивне буття, однак сприймаються особистістю унікально й індивідуально [10].

У процесі визначення сутності поняття «життєві цілі» варто звернутися до ідей провідних представників класичної психології. Так, Альфред Адлер трактує це поняття з погляду адаптаційного підходу, розглядаючи його як формування життєвого стилю особистості – цілісного способу пристосування до життя та взаємодії з ним. На думку Адлера, цей стиль починає формуватися ще в дитинстві й з часом стає інтегрованим механізмом адаптації людини до навколишнього середовища [55].

Еріх Фромм, у межах індивідуалістичного підходу, розглядає життєві цілі як механізм регуляції соціальної поведінки в умовах сучасного суспільства. На його думку, вони сприяють успішній соціальній адаптації, розвитку особистості, її індивідуальності та самореалізації. Ціль, за Фроммом, формується на перетині соціальних очікувань і внутрішньої унікальності особистості, визначаючи характер її соціальної взаємодії [55].

Карл Юнг також використовує індивідуалістичний підхід, але розглядає життєву ціль як процес «набуття себе» – безперервного особистісного розвитку через засвоєння нових умінь і досягнення цілей. Учений підкреслює, що впродовж життя людина постійно розширює власні можливості, що дає їй змогу повніше реалізовувати себе. Результатом цього шляху є формування унікальної, цілісної та неповторної особистості [55].

Кризові життєві обставини, ситуації невизначеності чи соціальної нестабільності, а також різкі зміни у житті, впливають не лише на звичне соціальне середовище, послаблюючи особистісний потенціал, але й руйнують ціннісну систему життєдіяльності. Це призводить до викривлення загальної картини світу, ускладнює процес самореалізації особистості та її життєвий вибір.

Як зазначає Грейс Крайг, у дорослому віці людина здатна адаптивно змінювати власні переконання, цінності та установки відповідно до соціальних ролей, які вона виконує. Потреба у переосмисленні сенсу виникає

тоді, коли внутрішні очікування не відповідають зовнішній реальності, тобто коли реалізація очікуваного стає неможливою. У моменти конфлікту між внутрішнім і зовнішнім досвідом відбувається переоцінка цінностей, і нові життєві обставини, разом із новим етапом особистісного розвитку, потребують формування нових смислів і ціннісних орієнтирів [10].

До настання таких кризових моментів людина, як правило, перебуває у відносній гармонії зі своїми внутрішніми переконаннями й очікуваннями, які вона здатна реалізовувати самостійно.

Життєві цілі є довгостроковим прагненням та формуються під впливом особистості, внутрішньої мотивації, а також прагненням до самореалізації, а саме бажанням залишити по собі більш глобальний внесок у суспільство. Інтереси особистості досить часто задають базовий вектор для формування життєвих цілей особистості, також важливим чинником виступають особистісні риси індивіда, його досвід, оточення, а також, як було зазначено вище, обставини в яких формується та перебуває індивід. Окрім внутрішньої мотивації чинником впливу виступає самооцінка особистості, яка може провокувати постановку більш глобальних та важких цілей, або ж навпаки спрямовувати на вектор задоволення більш індивідуальних проблем, які не матимуть можливого впливу на життя суспільства в цілому.

Життєві цілі не є сталими та змінюються впродовж життя, узгоджуючись з різними етапами вікового розвитку. Наприклад в молодому віці основними пріоритетами можуть поставати кар'єра, фінансовий добробут, побудова в сім'ї, тоді як в старечому віці на передній план виступають орієнтації на підтримку вже існуючих соціальних зав'язків, здоров'я. Також важливо звернути у вагу на сприйняття людини свого минулого, теперішнього та орієнтацію на майбутнє. Наскільки людина переносить та оцінює свій досвід, раціонально та критично визнає наявні ресурси зараз та може поєднати все у майбутніх цілях та планах і загалом чи будує подальшу перспективу свого життя.

Смисложиттєві орієнтації відрізняються від короткострокових завдань та рутинної діяльності, оскільки вирізняються більш глибокими цінностями та безпосередньо пов'язані з пошуком життєвого сенсу.

Життєві цілі є конкретним вираженням смисложиттєвих орієнтацій. Вони виступають своєрідною програмою самореалізації, що інтегрує індивідуальний досвід, цінності та прагнення.

Психологічна ефективність життєвих цілей обумовлюється їх відповідністю внутрішнім переконанням особистості. Узгодження цілей із власними цінностями сприяє відчуттю автентичності, сенсовної наповненості життя та зростанню суб'єктивного благополуччя.

Смисложиттєві орієнтації відіграють ключову роль у формуванні життєвих стратегій особистості, її здатності адаптуватися до змін, приймати важливі рішення та підтримувати внутрішню рівновагу.

Висновки до розділу I

Аналіз проблематики громадянської ідентичності та смисложиттєвих орієнтацій у контексті соціальних викликів і воєнних криз засвідчив складну, багатовимірну природу цих явищ, які тісно взаємопов'язані та взаємовпливають одне на одного. У процесі формування громадянської ідентичності визначальну роль відіграють інституційні, групові та індивідуальні рівні, що охоплюють політичні переконання, емоційно-ціннісне ставлення до держави, соціальну активність та особисту рефлексію щодо власної ролі як громадянина. Громадянська ідентичність не є сталою – вона динамічна, гнучка та особливо вразлива до впливу кризових обставин, як-от війна, зміни соціального порядку чи культурних цінностей. Громадянська ідентичність тісно пов'язана з громадянською компетентністю, яка виступає інтегративною характеристикою особистості. Вона відображає рівень обізнаності щодо прав і обов'язків громадянина, здатність до критичного мислення, демократичної участі, відповідального ставлення до держави та суспільства.

Досвід війни в Україні актуалізував глибокі внутрішні зміни в ідентифікаційній структурі населення, призвів до консолідації політичної нації та посилив емоційно-символічне значення громадянства. Водночас зросла роль смисложиттєвих орієнтацій як внутрішньої опори особистості в умовах стресу, небезпеки й невизначеності. Саме через цінності, сенс життя та особистісні життєві цілі людина здатна мобілізувати внутрішні ресурси, зберігати цілісність і спрямовувати дії на подолання труднощів.

Життєві цілі, будучи проявом смисложиттєвих орієнтацій, є провідними чинниками самореалізації, визначають життєву перспективу та безпосередньо впливають на психологічне благополуччя. Їх формування залежить від поєднання особистісних рис, системи цінностей, самооцінки, а також соціально-культурного контексту. Вони можуть змінюватися протягом життя, пристосовуючись до нових реалій, досвіду й викликів. У цьому процесі особливого значення набуває здатність особистості до рефлексії, інтерналізації цінностей та побудови життєвої стратегії, що відображає її внутрішню сутність.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що громадянська ідентичність і смисложиттєві орієнтації – це два взаємопов'язані виміри особистості, які забезпечують її інтегрованість у соціум, адаптивність до змін і здатність до дії. Їхній розвиток особливо актуальний в умовах суспільної нестабільності, коли індивід потребує як зовнішніх орієнтирів у вигляді громадянської належності, так і внутрішніх точок опори, пов'язаних із сенсом власного буття.

РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

II.1. Організація та основні етапи емпіричного дослідження

Спираючись на результати проведеного теоретичного аналізу та беручи до уваги об'єкт, предмет та мету дослідження нами були прийняті наступні робочі положення:

1. Громадянська ідентичність – це усвідомлене відчуття належності індивіда до певної держави, що ґрунтується на факті наявності громадянства, довірі до державних інституцій і співгромадян, а також наявності поваги, гордості за свою країну та патріотичних почуттів;
2. Громадянська ідентичність є єдністю когнітивного, ціннісного, афективного, конативного компонентів;
3. Громадянська ідентичність особистості реалізується на двох взаємопов'язаних рівнях – індивідуальному та соціальному, останній з яких включає груповий (колективний) і інституціональний (організаційний) виміри відповідно до об'єктів громадянської ідентифікації;
4. Життєві цілі – це конкретне вираження смисложиттєвих орієнтацій. Вони виступають своєрідною програмою самореалізації, що інтегрує індивідуальний досвід, цінності та прагнення;
5. Формування життєвих цілей залежить від поєднання особистісних рис, системи цінностей, самооцінки, а також соціально-культурного контексту. Вони можуть змінюватися протягом життя, пристосовуючись до нових реалій, досвіду й викликів.

Методи та методики підбирались з урахуванням необхідності вивчення уявлень досліджуваних про самих себе, їх взаємин з державою, особливостей їх рефлексивної активності.

Відповідно до поставлених задач дослідження проводилось за наступним планом:

1 етап – проведення опитування респондентів за підібраними методиками;

2 етап – первинний кількісний аналіз отриманих даних вибірки;

3 етап – проведення статистичного аналізу (порівняння груп, однафакторний дисперсійний аналіз, кореляційний аналіз);

4 етап – інтерпретація результатів, виявлення особливостей зв'язку між громадянською ідентичністю та життєвими цілями української молоді, встановлення особливостей громадянської ідентичності та життєвих цілей молоді, визначення відмінностей в життєвих цілях між групами мігрантів та громадян, які не змінили свого місця проживання у зв'язку з війною;

5 етап – розробка рекомендацій для освітніх установ громадських організацій та політичних інституцій щодо формування громадянської ідентичності молоді.

II.2. Характеристика вибірки

У дослідженні приймали участь 79 респондентів віком від 17 до 40 років, серед них 75 жінок та 4 чоловіка. 58 респондентів проживають в Україні та не покидали її під час повномасштабного вторгнення, 12 знаходяться закордоном, 9 проживають в Україні, але виїжджали закордон під час повномасштабного вторгнення. 18 респондентів не перебувають у стосунках на час проведення опитування, 26 респондентів у стосунках, 35 перебувають у шлюбі. 67 респондентів мають вищу освіту, 9 неповну вищу освіту, 2 середню спеціальну освіту, неповну середню освіту.

II.3. Методичне забезпечення емпіричного дослідження

Методика «Ціль життя» призначення для кількісної оцінки рівня усвідомлення особистістю сенсу власного життя, наявності життєвої мети, задоволеності життям та впевненості і майбутньому. Складається з двадцяти тверджень, які мають полярні закінчення. Респондентам пропонується позначити ступінь вираженості однієї з ознак числом від одного до семи, де один – найменше виявлення екзистенційного змісту, а сім – найвищий ступінь усвідомлення сенсу життя. Загальна кількість балів може

варіюватись від двадцяти до ста сорока балів. Результати менше дев'яноста балів можуть означати, що респондент відчуває порожнечу, безцільність життя та можливу екзистенційну фрустрацію.

Тест-опитувальник «Діагностика рівня зрілості та типу громадянської ідентичності особистості» призначення для визначення типу та трьох вимірів громадянської ідентичності (інституціональний, спільнотний, індивідуальний). Респонденту пропонується перелік п'ятнадцяти характеристик ідентичності особистості, де потрібно позначити сім найбільш значущих для власного сприйняття самого себе, після цього необхідно проранжувати їх від одного до семи за рівнем значущості кожної характеристики для респондента. Якщо категорія «громадянка України/громадянин України» не була відмічена як значуща, то респонденту зараховуються нуль балів. В інакшому випадку бали нараховуються залежно від рангового місця, де перше місце – сім балів, а сьоме місце – один бал.

Надалі респонденту пропонується прочитати п'ятнадцять ситуацій та тверджень та обрати один із трьох варіантів відповіді, який найбільше відповідає його поглядам та переконанням. Результати формують інтегральну шкалу «Зрілість громадянської ідентичності». Для визначення шкал «Інституціональна спрямованість» та «Спільнотна спрямованість» респонденту пропонується оцінити тридцять тверджень за шкалою від одного до семи, де один – абсолютно не погоджуюсь, а сім – абсолютно погоджуюсь. Для визначення шкали «Ігрова спрямованість» респонденту пропонується ознайомитись з десятьма твердженнями і з трьох варіантів відповіді обрати варіант, який здається найбільш ймовірною відповіддю у даній ситуації.

За рівнем вияву шкал спрямованості визначається один із типів громадянської ідентичності, а саме латентний, інституціонально-спільнотний, спільнотний, спільнотно-ігровий, ігровий, інституціонально-ігровий, різнобічний, державницький.

Методика діагностики громадянської компетентності, яка спрямована на визначення здатності індивіда активно, відповідально та ефективно реалізовувати свої громадянські права та обов'язки. Респондентам пропонується оцінити вісімнадцять тверджень за рівнем згоди або не згоди. Результати формують шкали «громадянська відповідальність», «громадянські настанови», «громадянські уміння та навички», «соціальні зв'язки», «громадянська участь», «громадянські знання». Для кожної шкали результати поділяються на низький, середній та високий рівні.

Опитувальник часової перспективи особистості оцінює індивідуальні відмінності у індивідуальному сприйнятті часу особистістю, а також ставлення індивіда до кожного часового періоду. Респонденту пропонується оцінити п'ятдесят шість тверджень за шкалою від одного до п'яти, де один – зовсім не правильно, а п'ять – абсолютно правильно. Відповіді обраховуються в шкали «минуле негативне», «теперішнє гедоністичне», «майбутнє», «минуле позитивне», «теперішнє фаталістичне».

Семантичний диференціал «Ставлення до майбутнього» складається з двадцять п'ять пар протилежних за змістом прикметників. Респонденту пропонується проаналізувати кожну пару та обрати найбільш відповідний варіант, який точніше описує майбутнє.

Висновки до розділу II

Проведене дослідження дозволило комплексно проаналізувати взаємозв'язки між типом громадянської ідентичності, рівнем її зрілості, часовою перспективою особистості та наявністю життєвих цілей у молоді в контексті воєнного та поствоєнного досвіду. Вибір валідних і репрезентативних психодіагностичних методик дозволив здійснити багатовимірний аналіз, що охопив як когнітивно-ціннісні, так і емоційно-мотиваційні характеристики особистості.

У дослідженні взяли участь 79 респондентів, розділених на три групи відповідно до їхнього досвіду проживання в Україні чи за кордоном у період повномасштабної війни. Отримані результати засвідчили, що всі три групи

демонструють середній рівень зрілості громадянської ідентичності, однак при цьому виявлено відмінності у вираженості інших психологічних змінних. Респонденти, які перебувають за кордоном, продемонстрували високі показники як за шкалою громадянської компетентності, так і за методикою «Ціль життя».

РОЗДІЛ III. АНАЛІЗ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ГРОМАДЯНСЬКОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ ТА СМИСЛОЖИТЄВИМИ ОРІЄНТАЦІЯМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

III.1. Аналіз результатів емпіричного дослідження

Після проведення теоретичного аналізу, та добору методів та методик, які краще допоможуть досягнути висвітлення поставлених об'єкта, предмета та мети дослідження ми отримали такі результати.

Досліджуванні усіх трьох груп мають середній рівень зрілості громадянської ідентичності, а саме ті хто проживають закордоном 9.17, в Україні 11, та ті хто повернулись закордону 10.1. По опитувальнику «Ціль життя». Високий рівень усвідомлення мають респонденти, що проживають закордоном (111), середній рівень визначеності у життєвих цілях мають респонденти з України та ті хто повернулись 108 та 97.9 відповідно. За результатами аналізу семантичного диференціалу на ставлення до майбутнього досліджуванні досліджувані з закордону та України мають більш позитивне ставлення до власного майбутнього, аніж досліджувані, які повернулись до України.

Таблиця 1

Порівняння середніх значень за методикою «Громадянської компетентності»

Групи/шкали	ГВ	ГН	ГУН	СЗ	ГУ	ГЗ
Закордон	10.1	10.3	9.67	9.5	9.75	11.2
Україна	9.33	9.88	9.34	9.21	9.53	10.6
Повернулись	8.78	8.44	9.78	9.22	8.67	10.6

Як можна побачити з представленої таблиці досліджувані, які проживають закордоном мають найвищі показники серед трьох груп, що виявляються на високому рівні. Респонденти з України також мають високий рівень по всім шкалам, тоді як респонденти що повернулись з закордону

виявили середній рівень по шкалам громадська відповідальність, громадські настанови та громадська участь.

Середній рівень зрілості громадянської ідентичності серед всіх трьох груп, хоча й має майже однакові показники, але залишає за собою різні причини їх отримання. По-перше, наше дослідження стосувалось саме молоді, тому такий показник є цілком виправданим, адже в цьому віці відбувається свідомо соціалізація індивіда, погляди які сформувались під час дитинства та є відображенням їх сім'ї та шкільного середовища наразі набувають трансформації, критичної оцінки та співставляються з внутрішніми та зовнішніми чинниками особистості.

Молодь в Україні перебуває у стані постійного стресу, через що когнітивні процеси можуть переходити до більш примітивних форм вияву, тому цей процес може уповільнюватись, але звертаючи увагу на сучасні дослідження описані в теоретичному блоці, можемо зазначити про консолідацію суспільства, медіа, а також піднесення патріотичного духу, що може повпливати саме на прояв середнього рівню прояву зрілості громадянської ідентичності.

Молодь яка повернулась закордону переживає перехідний період між сформованою первинною громадянською ідентичністю та можливими початковими етапами зародження громадянської ідентичності іншої країни в якій вони перебували. Серед трьох груп цей показник є середнім, що може говорити про переважання формування саме української громадянської ідентичності, хоча процес досягнення високого рівню зрілості може бути уповільненим через свідоме або ж підсвідоме порівняння досвіду проживання закордоном, в Україні під час відносно мирного часу та повномасштабного вторгнення.

Досліджувані які наразі проживають закордоном мають найнижчий показник з середнього рівню зрілості громадянської ідентичності, тому можемо припустити, що в них почався процес зміни громадянської ідентичності на перевагу країни в якій вони проживають, що є цілком

природнім процесом, адже вони переймають та орієнтуються на культуру, права та норми іншої країни.

Цікавим показником постає сформованість життєвих цілей у респондентів. Респонденти, які проживають за кордоном мають високий рівень сформованості, що може проявлятися через відсутність небезпеки для власного життя, пов'язаного з війною, встановлення стабільності у житті через вдалу адаптацію до нового середовища, а також як показав аналіз результатів семантичного диференціалу ставлення до майбутнього більш позитивного ставлення, яке також може бути продиктоване вказаними вище чинниками.

Респонденти які проживають в Україні мають середній рівень визначеності у власних життєвих цілях, але при цьому позитивне ставлення для власного майбутнього. Ці результати можуть бути наслідком вдалої інформаційної кампанії, піднесення Українців щодо можливого результату повномасштабного вторгнення та адаптація до нестабільності безпекової ситуації в країні, але разом з цим в період постійних змін та нестабільності як у звичайному житті так і на геополітичній площині цілком ймовірна невпевненість у власних життєвих цілях, а також недостатня мотивація в побудові довгострокових цілей, з урахуванням невизначеності у власному майбутньому, навіть при позитивному сприйнятті.

Досліджувані, що повернулись з закордону також мають середній рівень усвідомлення життєвих цілей, хоча цей показник знову є найменшим серед усіх трьох груп, при цьому їх сприйняття майбутнього є більш негативним ніж у респондентів інших груп, що говорить про більш виражене відчуття нестабільності у власному житті, переживання складності пристосування до умов воєнного стану та недостатню мотивацію до побудови довгострокових планів, на які впливають страх за власне життя, невизначеність та можлива фрустрація через переживання постійного стресу та загроз.

Досліджувані які проживають закордоном та в Україні виявили високий рівень громадянської відповідальності, що може характеризувати їх як активних учасників політичного життя, вони виявляють високий рівень зацікавленості в реалізації як і інтересів держави, місцевих громад так і власних, що підкреслюється результатами методики «Ціль життя», вони добре усвідомлюють свої права та обов'язки перед державою та намагаються їх виконувати.

Досліджувані, що повернулись з закордону мають середній рівень за цією шкалою, що може спрямовувати їх на реалізацію більше власних потреб, аніж інтересів держави чи місцевих громад, їх уявлення про власні права та обов'язки є більш узагальненими та вони намагаються їх реалізовувати, якщо це не суперечить їх власним інтересам.

За шкалою громадянські настанови досліджувані які проживають закордоном та в Україні виявили високий рівень, що може вказувати на схильність до постійного прояву лідерських якостей в громадянській активності, також в них присутня до вирішення суспільних проблем та механізмів функціонування держави.

Досліджувані, які повернулись до України виявили середній рівень по шкалі громадянські настанови, тож їх лідерські якості виявляються ситуативно, як і ініціативність щодо вирішення суспільних проблем чи механізмів функціонування держави, в тих випадках, коли це стосується їх особистих потреб та цілей.

Респонденти усіх трьох груп виявили високі показники по шкалі громадянські уміння та навички, що характеризує їх прагнення до постійного опанування умінь та навичок комунікації з владою, задля подальшого їх застосування для вирішення та реалізації проблем і інтересів суспільства.

Досліджувані виявляють готовність до толерантної комунікації з громадянами задля вирішення проблем, також прагнуть до об'єднання задля ефективнішого досягнення поставленої мети.

Респонденти з України та закордону виявляють активну участь у громадянському житті держави, як і на індивідуальному рівні так і на рівні громад, організацій чи державних структур, а також виступають за захист загальних прав людини та громадян. Тоді як досліджувані, що повернулись закордону виявляють ситуативну участь і більше прагнуть до захисту власних прав як людини та громадянина.

Усі досліджувані мають високий рівень знань щодо політичної системи, проблем у сфері суспільно-політичного життя та мають прагнення до самостійного здобування знань та навичок у площині комунікації між громадянами та державою.

Високі показники у групах можуть свідчити про правильну інформаційну компанію держави, щодо підтримання національного духу та формування громадянської ідентичності. Але не можемо не відзначити, що досліджувані закордону мають переважно вищі показники по всіх шкалах ніж респонденти інших груп, що може бути спровоковане відчуттям провини та неможливості активною фізичної допомоги, як наслідок відбувається підвищення громадянської відповідальності у політичному щаблі суспільного життя, орієнтація на поширення інформації та більш соціальний вектор громадянської активності.

Тоді як показники респондентів, які повернулись закордону мають тенденцію до орієнтації на власні інтереси, що може вказувати на складність реадaptaції до проживання в українському суспільстві, відчуття незадоволення власних індивідуальних потреб державою, що змінює вектор на стабілізацію власного становища перед боротьбою за права спільноти чи нації в цілому. В респондентів, що проживають в Україні та не виїжджали закордон зберігаються середні показники поміж досліджуваних груп, що може вказувати на незадоволеність власних базових потреб і тенденцію до ігнорування дискомфорту в перевагу до загальнонаціональних інтересів держави та громадян, або ж навпаки звернення на них більшої уваги, що може стати темою для подальших досліджень.

Таблиця 2

Порівняння середніх значень за методикою «Опитувальник часової перспективи особистості»

Групи/шкали	МН	ТГ	М	МП	ТФ
Закордон	28.8	47.2	49.1	32.3	21.5
Україна	27.3	45.2	47.8	30.9	23.7
Повернулись	28.8	44.4	44.9	29.8	21.8

Як можна побачити серед усіх трьох груп домінує шкала майбутнього, але також високого вираження набуває шкала теперішнє гедоністичне, особливо у групи респондентів, що повернулись з закордону.

Тобто в поведінці української молоді можна прослідкувати тенденцію докладання зусиль задля досягнення поставлених цілей та отримання можливої винагороди у майбутньому. Але варто зазначити про проявлення шкали теперішнього гедоністичного у респондентів, що повернулись в Україну, що виражає схильність до життя в моменті та нехтування можливими подальшими наслідками. Це додатково підкріплює вказану вище аналітику, щодо домінування у респондентів схильності до задоволення власних потреб як особистості та громадянина і меншу орієнтацію на вирішення глобальних питань, які будуть стосуватись можливих довгострокових перспектив держави та національного становища.

Оскільки ми виявили певні відмінності в показниках груп, було прийняте рішення провести однофакторний дисперсійний аналіз, для вияву можливого впливу місця проживання або ж пережитого досвіду на ставлення до майбутнього та громадянські настанови, як складника громадянської компетентності.

Оскільки ми маємо значні відмінності в кількості респондентів у групах 58 респондентів проживають в Україні, 12 знаходяться закордоном, 9 проживають в Україні, але виїжджали закордон під час повномасштабного вторгнення, нами було прийнято рішення застосувати непараметричний

критерій Краскела-Уолліса, який виявив статистично значущі відмінності по вказаним вище шкалам, тобто $p = 0.021$ для шкали громадянські настанови та $p = 0.016$ для шкали сприймання майбутнього, при цьому розмір ефекту $\varepsilon^2 = 0.0987$ та $\varepsilon^2 = 0.1057$ відповідно, що вказує нам на середній рівень виявлення розміру ефекту.

Таблиця 3

Показники попарних порівнянь за шкалами сприймання майбутнього та громадянські настанови

Порівняння	W	P
Громадянські настанови		
Закордоном - повернулись	-3.64	0.027
Україна - повернулись	-3.53	0.034
Сприйняття майбутнього		
Закордоном - повернулись	-3.32	0.05
Україна - повернулись	-3.98	0.014

Як можна побачити з наведеної таблиці статистично значущі відмінності, а також потенційний вплив вдалося виявити між групами респондентів з України та тими, хто повернувся, а також респондентів закордону та тими хто повернулись.

Тож можемо стверджувати що респонденти, які повернулись до України є менш ініціативними у вирішенні проблем суспільства та громад, та виявляють зацікавлення лише коли це стосується їх власних потреб. Це також може бути чинником і більш негативних результатів сприйняття майбутнього, адже без відчуття фундаменту теперішнього та стабільного становища будування майбутніх планів може визначатись нижчим пріоритетом, аніж встановлення комфортного життя зараз.

Наступним етапом нашого дослідження є завдання дослідити зв'язок між типом громадянської ідентичності та життєвими цілями молоді. Для цього нам треба визначити тип громадянської ідентичності досліджуваних

співставивши результати трьох шкал «інституціональна спрямованість», «спільнотна спрямованість», «ігрова спрямованість». Згідно з одержаними результатами державницький тип громадянської ідентичності мають 3 респонденти, латентний тип виявили 21 респондент, різнобічний тип виявили 6 респондентів, спільнотний тип виявили 26 респондентів, ігровий тип мають 5 респондентів, інституціонально-спільнотний виявили 12 респондентів, а інституціонально-ігровий 6 респондентів.

При цьому високий рівень вияву зрілості громадянської ідентичності вияв державницький тип (17.7), середній рівень вияву громадянської ідентичності мають різнобічний (10.3), спільнотний (11.6), ігровий (12.2), інституціонально-спільнотний (11.8) та інституціонально-ігровий (12.7) типи, тоді як латентний тип має низький рівень зрілості громадянської ідентичності (6.86).

За результатами проведеного дослідження 21 респондент характеризується латентним типом громадянської ідентичності, що свідчить про певну дистанцію між індивідом та державою, продовження процесу формування української громадянської ідентичності, або ж розпочатий процес формування громадянської ідентичності іншої держави. Варто зазначити, що цей тип має найнижчий рівень зрілості громадянської ідентичності, тож можемо припустити тенденцію до переходу в інші типи громадянської ідентичності та важливості підсилення засобів і способів формування громадянської ідентичності в Україні.

Інституціонально-спільнотний тип виявили 12 респондентів, що вказує про домінантність нечіткого уявлення про себе як про громадянина держави, певну необізнаність у своїх правах та обов'язках та пасивність у реалізації цілей громад і держави, що може бути наслідком виявленого раніше спрямування на пріорітизацію власних інтересів, перед інтересами нації.

Найбільшу групу респондентів складає спільнотний тип громадянської ідентичності, який вказує на важливість приналежності до певної спільноти чи громади, можливість розділити інтереси, цінності та проблеми з іншими

членами суспільства, віру в більш ефективне вирішення проблем саме через консолідацію та об'єднання сил громадян. Але такі особистості схильні до протиставлення себе та держави, залучаючись до громадянської активності у якості маси, або навіювання чи наслідування інших громадян, яких вони вважають спорідненими до себе. Це може бути впливом поширення волонтерського руху після початку повномасштабного вторгнення, велику кількість громадських ініціатив, створених на привернення уваги держави до певних питань та проблем. Така активність не є до кінця усвідомленою, містить більш непостійний та хаотичний характер.

Ігровий тип громадянської ідентичності мають 5 респондентів. Вони характеризуються незацікавленістю у проблемах спільноти та інших громадян, а у своїх стосунках з державою керується мотивом зиску та задоволення власних потреб. Такі особистості можуть перекладати відповідальність за власні рішення та дії на інших громадян або державу, такі тенденції також яскраво демонструють останні події в Україні з приводу мовного питання, толерування російської культури та її діячів, опираючись на прогалини у законах та валідуючи свою модель поведінки, через маніпулятивні та деструктивні методи.

Інституціонально-ігровий тип громадянської ідентичності виявили 6 респондентів, що характеризується підтримкою державних інтересів лише в особистих цілях, але разом з цим допускається порушення обов'язків перед державою, через применшення власної значущості перед політичними структурами, уникання відповідальності за власні дії та звинувачення держави у власних неправомірних діях з метою виправдання себе та власної поведінки.

Різнобічний тип громадянської ідентичності мають 6 респондентів, що виявляється у високій зацікавленості і активності до державних процесів. Такі особистості відчувають та усвідомлюють себе громадянином держави, мають глибоке співпереживання та розуміння потреб спільноти та налаштовані на побудову конструктивних стосунків з державою. Вони добре

знають і розуміють свої права та обов'язки, готові не лише отримувати винагороду від держави, але й виконувати потрібні дії задля захисту загальнодержавних інтересів та досягнення загальнонаціональних цілей. При цьому відбувається повне усвідомлення своєї відповідальності перед державою та прагнення до захисту прав і цінностей спільноти і громадян в цілому.

Державницький тип громадянської ідентичності представлений 3 респондентами, вони характеризуються низьким рівнем ідентифікації себе зі спільнотою, розумінням проблем інших громадян. Але при цьому їх спрямованість виражається у активному захисті цілей держави. Такі особистості дотримуються державних законів та норм, потребуючи цього від інших, а також діють на благо майбутнього держави та її розвитку. При цьому цінності незалежності та суверенності власної держави є пріоритетними у житті людини.

Державницький тип громадянської ідентичності також має показник високого рівня зрілості громадянської ідентичності, що може слугувати наслідком відчуття небезпеки для незалежності України під час повномасштабного вторгнення, а також вдалої побудови системи навчання, подачі інформації в державних медіа. Хоча ця група є найменш представленою серед всіх інших, що може вказувати на недоліки державної стратегії формування громадянської ідентичності молоді.

Спільотно-ігровий тип не був представлений у вбірці.

Такі результати можуть бути отриманні не лише через недосконалість державної політики, а також активної дії інформаційної війни, через маніпулювання в медіа, поширення пропагандистських наративів, дезінформації та сильного емоційного тиску, при цьому недостатнього висвітлення правдивої інформації, довіри до джерел та наявності достовірних джерел. Через що можуть поширюватись настрої щодо недовіри до держави, слабкість чинної влади, не ідеальність правової системи.

Незважаючи на низький рівень зрілості типу громадянської ідентичності, латентний тип все ще є одним із переважаючих, виявляючись як наслідок невпевненості громадян у власній державі, а також важливості прийняття до уваги особливостей впливу повномасштабного вторгнення та впливу нестабільності становища на процеси формування громадянської ідентичності.

Оскільки тип громадянської ідентичності порядкова шкала, нами було вирішено в кореляційному аналізі використовувати критерій Спірмана.

За результатами проведеного дослідження кореляційних зв'язків між типом громадянської ідентичності не було виявлено, але був знайдений дуже слабкий прямий кореляційний зв'язок між типами громадянської ідентичності та шкалою теперішнє фаталістичне, значення наведені в таблиці 4.

Таблиця 4

Кореляційна матриця типів громадянської ідентичності

Шкали	Спірмен	Ступені свободи	р-значення
Тип громадянської ідентичності – Ціль життя	0.009	77	0.940
Тип громадянської ідентичності – Теперішнє фаталістичне	0.242	77	0.032

Оскільки кореляційний аналіз з типами громадянської ідентичності не виявив бажаних результатів, нами було прийнято рішення провести кореляційний аналіз між громадянськими компетенціями та життєвими цілями особистості. Перевірка на нормальність розподілу, показала що всі шкали мають відмінний від нормального розподіл, тому ми використали коефіцієнт кореляції Спірмена.

Таблиця 5

Кореляційна матриця громадянської компетенції

Шкали	Спірмен	Ступені свободи	р-значення
Громадянська відповідальність	0.112	77	0.324
Громадянські настанови	0.188	77	0.097
Громадянські уміння та навички	0.028	77	0.808
Соціальні зв'язки	0.089	77	0.436
Громадянська участь	0.020	77	0.860
Громадянські знання	0.101	77	0.374

Результати представлені в таблиці 5 не виявили статистично значущого зв'язку між життєвими цілями та громадянськими компетенціями. Тому нами було прийнято рішення розглянути результати однофакторного дисперсійного аналізу за критерієм Краскера-Уоліса, що представлені у таблиці 6.

Таблиця 6

Результати однофакторного дисперсійного аналізу по шкалі «Ціль життя»

Шкали	χ^2	Ступені свободи	р-значення
Ціль життя	4.41	6	0.622

Аналіз не визначив статистично значущих відмінностей та впливу типу громадянської ідентичності. Отже можемо зробити висновок, що прямого зв'язку між громадянською ідентичністю та життєвими цілями української молоді не встановлено.

Звертаючи увагу на результати кореляційного аналізу представленого в таблиці 3, нами було прийнято рішення дослідити вплив інших чинників на

формування типу громадянської ідентичності та життєвих цілей молоді. Ми застосовували критерій Спірмена через встановлення відмінного від нормального розподілу у шкалах. Статистично значущий зв'язок знайдений між типами громадянської ідентичності та сімейним станом і шкалою теперішнє фаталістичне, тоді як шкала ціль життя корелює зі шкалами минуле негативне, теперішнє фаталістичне та семантичним диференціалом ставлення до майбутнього.

Таблиця 7

Кореляційна матриця зв'язку типів громадянської ідентичності та цілей життя

Шкали	Спірмен	Ступені свободи	р-значення
Тип громадянської ідентичності – сімейний стан	-0.268	77	0.017
Тип громадянської ідентичності – Теперішнє фаталістичне	0.242	77	0.032
Ціль життя – минуле негативне	-0.445	77	0.001
Ціль життя – теперішнє фаталістичне	-0.311	77	0.005
Ціль життя – ставлення до майбутнього	0.633	77	0.001

Отже, можемо прослідкувати статистично значущий зв'язок, що збігається по шкалам типу громадянської ідентичності та цілями життя зі шкалою теперішнього фаталістичного, що може свідчити про потенційний зв'язок цих складових за чинником сприйняття часу.

Тобто вдалось визначити непрямий зв'язок, який полягає у сприйнятті респондентами часу, адже шкала теперішнє фаталістичне корелює і з типами громадянської ідентичності і з життєвими цілями. Спрямування на теперішнє

фаталістичне визначає респондентів як тих, хто не відчують свого впливу на події теперішнього та майбутнього, а також в більшості вірять у концепт долі. З типом громадянської ідентичності виявлено прямий дуже слабкий зв'язок, тобто чим вищий результат шкали теперішнього фаталістичного, тим більше особистість схильна до типів громадянської ідентичності, які мають спрямованість до задоволення власних потреб, при цьому знецінюючи вклад держави, або підтримуючи її лише у вигідних для себе ситуаціях. Тоді як з життєвими цілями обернений слабкий кореляційний зв'язок, що свідчить чим більше особистість схильна до фаталістичного мислення, тим менше сформовані та усвідомлені життєві цілі вона має. Отже, можемо припустити що при високому рівні усвідомлення власних цілей громадяни схильні до проявлення більш відповідальних та осмислених типів громадянської ідентичності, а саме різнобічного або державницького.

Також тип громадянської ідентичності має дуже слабкий обернений кореляційний зв'язок з сімейним станом респондентів, що означає перевагу державницького та різнобічного типу у людей, які не мають стосунків, тоді як люди в стосунках або в офіційному шлюбі надають перевагу захисту особистих громадянських прав та цінностей.

Рівень сформованості цілей життя також має середній обернений зв'язок зі шкалою минулого негативного, тобто чим більш травматичним та неприємним є сприйняття минулого досвіду, тим вищим є рівень сформованості життєвих цілей особистості. Також шкала ціль життя має прямий середній зв'язок зі ставленням до майбутнього, отже чим більш позитивним є сприйняття майбутнього тим більш сформованими є життєві цілі особистості.

Відсутність прямого зв'язку між громадянською ідентичністю та життєвими цілями, може пояснюватись загальними тенденціями до розвитку та формування молоді. Останніми роками можемо відслідковувати значне підвищення інформаційної обізнаності, щодо психологічної тематики, помітне дорослішання населення також може бути викликане початком війни

у 2014 році, що також може впливати на більш осмислене сприйняття себе та власного життя. Серед молоді прослідковується напрямок на черезмірний успіх, формування глобальних цілей та постійне самовдосконалення, що нерідко може межувати зі значним применшенням реальних отримуваних результатів. Особливо такі установки формують соціальні мережі, які провокують прагнення до успіху, через постійне перенавантаження себе роботою, висвітлюють дещо не етичні методи досягнення цілей, що й нормалізує таку поведінку у свідомості молоді.

Цікавим результатом нашого дослідження постає непрямий зв'язок громадянської ідентичності та життєвих цілей через сприйняття та ставлення особистості до майбутнього, теперішнього та минулого. Хоча шкала, що корелює фактично зазначає про стан бездієвості індивіда перед зовнішніми обставинами і не є домінантною тенденцією серед вибірки, але досить яскраво ілюструє ситуацію в країні. Як було вказано вище типи громадянської ідентичності такі як ігровий, інституціонально-спільнотний, інституціонально-ігровий та спільнотний мають середній рівень зрілості громадянської ідентичності поряд з середнім рівнем сформованості життєвих цілей і оскільки маємо два протилежні види зв'язку, можемо припустити що зі збільшенням рівня сформованості життєвих цілей молодь буде в більшості проявляти державницький або різнобічний типи громадянської ідентичності і навпаки.

III.2. Методичні рекомендації щодо формування громадянської ідентичності молоді

Формування громадянської ідентичності є ключовим елементом національної безпеки та стабільності будь-якої держави, особливо в умовах зовнішньої агресії та гібридної війни. Для України, яка з 2014 року, а особливо з 2022 року, протистоїть повномасштабному вторгненню та інтенсивній інформаційній війні з боку росії, це питання набуло критичного значення.

Теоретичний аналіз свідчить про системний підхід до формування громадянської ідентичності в Україні, що охоплює законодавчі акти, стратегічне планування, наукові дослідження та освітні ініціативи.

Розглядаючи законодавчо-нормативне забезпечення ми не можемо не звернути увагу на бюрократичні бар'єри та недоліки у комунікації, адже незважаючи на наявність стратегічних документів, їх реалізація може стикатись з проблемами через складність бюрократичних процедур, брак ефективної комунікації та координації між різними міністерствами та відомствами. Для усунення цієї проблеми можна створити єдиний координаційний центр або міжвідомчу робочу групу з чітко визначеними повноваженнями та відповідальністю за реалізацію стратегії та програм. Запровадити регулярний моніторинг та публічну звітність про виконання планів, що сприятиме прозорості та ефективності.

Розглядаючи сферу наукових досліджень можемо зазначити що, результати глибоких наукових досліджень не завжди оперативно та повноцінно інтегруються в державні програми та освітні ініціативи. Часто існує розрив між академічною спільнотою та державними управлінцями. Тому створення постійно діючих експертних рад при профільних міністерствах, до складу яких будуть залучати провідних науковців, соціологів, істориків. Забезпечуватимуться регулярні брифінги та презентації результатів досліджень для державних службовців, відповідальних за формування політики. Також можна запровадити систему грантів для прикладних досліджень, що безпосередньо стосуються завдань стратегії.

Один із важливих пунктів це – брак досліджень, спрямованих на подолання наслідків пропаганди та дезінформації на формування ідентичності. Хоча загальні дослідження ідентичності проводяться, може бути недостатньо вузькоспрямованих досліджень, що вивчають конкретні механізми впливу ворожої пропаганди на свідомість громадян та розробляють ефективні контрнаративи. Збільшити кількість досліджень, що вивчають вплив конкретних наративів російської пропаганди на різні вікові,

регіональні та соціальні групи населення. Розробити на основі цих досліджень методологічні рекомендації для медіа, освітніх закладів та громадських організацій щодо побудови ефективних контрнарративів та розвитку критичного мислення.

В галузі освітніх та просвітницьких ініціатив приділяється недостатня увага неформальній та позашкільній освіті. Хоча фокус на закладах загальної середньої освіти є важливим, потенціал неформальної та позашкільної освіти, особливо для дорослого населення та осіб, що перебувають на окупованих територіях, може бути недостатньо задіяний. Тому рекомендується активно підтримувати та фінансувати громадські організації та волонтерські ініціативи, що займаються просвітницькою діяльністю та формуванням громадянської ідентичності через неформальну освіту (клуби, гуртки, молодіжні центри, культурні заходи). Розробити спеціальні програми для роботи з внутрішньо переміщеними особами та особами, що мають досвід життя під окупацією, з метою реінтеграції та відновлення громадянської ідентичності.

Також можемо прослідкувати низьку ефективність у протидії пропаганді в освітньому середовищі. Попри зусилля, освітні програми можуть не завжди ефективно протидіяти ворожій пропаганді, з якою учні та студенти стикаються в інформаційному просторі (соціальні мережі, ворожі канали). Тому важливим кроком може стати включення до освітніх програм курсів з медіаграмотності та критичного мислення, починаючи з молодших класів. Навчати дітей розпізнавати фейки, маніпуляції та пропагандистські наративи. Забезпечити вчителів сучасними методичними матеріалами та тренінгами з викладання цих тем. Активно використовувати інтерактивні формати навчання, дискусії, рольові ігри для розвитку навичок аналізу інформації.

Розвиток громадянської ідентичності має бути всебічним, тому окрім шкільного середовища важливо залучати також і батьків до процесу формування громадянської ідентичності, щоб зробити його ефективнішим.

Адже первинна політична соціалізація формується за допомогою близького оточення, тому вдалим напрямком може бути розроблення інформаційних матеріалів та рекомендацій для батьків щодо виховання громадянської ідентичності в сім'ї. Залучення батьків до спільних заходів разом з дітьми, що сприятиме формуванню спільних цінностей та розуміння важливості громадянської позиції.

В умовах повномасштабного вторгнення також важливо підсилювати настрої стійкості, єдності та віри в перемогу, нерозривно пов'язуючи ці ідеї з громадянською ідентичністю. Для цього потрібно розвивати культурний та медіа-контент, створюючи документальні фільми, телепередачі, подкасти, відеоігри тощо, які будуть висвітлювати історію сучасної України, розповідати про постатей війни та підкреслювати стійкість українців як нації. Важливим також є інтеграція військових ветеранів у суспільство, починаючи від зустрічей, де військові можуть поділитись власним досвідом, до нормалізації і висвітлення важливих аспектів реабілітації задля збільшення комфортного співіснування цивільного та військового населення країни.

У цьому контексті особливої актуальності набуває розробка і впровадження програм психологічної підтримки та реабілітації, орієнтованих на ветеранів, членів їхніх родин, внутрішньо переміщених осіб, а також усіх громадян, які зазнали безпосереднього або опосередкованого впливу бойових дій. Ці програми мають включати елементи формування національної та громадянської ідентичності як важливого ресурсу особистісного відновлення, психологічної стабілізації та внутрішньої опори. Зокрема, інтеграція елементів громадянської відповідальності, історичної пам'яті, солідарності та взаємодопомоги може сприяти не лише психоемоційному одужанню, але й соціальній мобілізації особистості у напрямку активного громадянства.

Окрім цього важливо мінімізувати деструктивний вплив російських наративів, за допомогою створення платформ та освітніх ресурсів, які будуть доступно пояснювати та вказувати на неправдиву та маніпулятивну

інформацію, з підкріпленням джерел, яким можна довіряти. Питання медіаграмотності є важливим не лише для молоді, а й для дорослого населення, особливо для більш старших вікових категорій, які є більшими групами ризику для впливу пропаганди та ворожих настроїв. Медіаграмотність населення також можна підвищувати через публічні дискусії та зустрічі, залучаючи громадян не лише до пасивного сприйняття інформації, але й до активного обговорення та мисленнєвого процесу. Давати не готові результати перевірки та висновки, а інструменти до самостійного пошуку інформації, перевірки фактів та розвитку критичного мислення.

Формування громадянської ідентичності не повинно обмежуватися лише молоддю. Важливо впроваджувати програми неформальної освіти для дорослих – тематичні семінари, онлайн-курси, майстер-класи щодо основ державного управління, участі у прийнятті рішень, механізмів громадського контролю. На рівні територіальних громад доцільно створювати школи активного громадянина, які сприятимуть формуванню навичок самоорганізації, комунікації з владою та колективного прийняття рішень.

Як зазначалось вище підтримка культурного напрямку може стати вагомим інструментом в формуванні національної ідентичності, тому важливо висвітлювати та підтримувати митців, що у своїх творах відображають сучасні виклики та цінності українців. Окрім цього важливим є підтримка національних традицій, проведення різноманітних фестивалів поширюючи не лише мистецтво минулого, але й сучасності. Активне використання соціальних мереж та публічних платформ для створення українського контенту та спільноти, що підсилить відчуття єдності. Актуальним завданням є побудова національного інформаційного простору, орієнтованого на підтримку українських цінностей. Необхідно посилити присутність у медіа позитивних наративів про активне громадянство, національну гідність, волонтерство, соціальну солідарність. Інформаційна політика має бути спрямована на протидію дезінформації, зміцнення довіри до держави, формування єдиного уявлення про спільне майбутнє.

Одним із ключових інструментів є удосконалення освітньої політики. Варто запровадити систематичне викладання громадянської освіти у школах і вищих навчальних закладах із фокусом на формування правової культури, розуміння демократичних процесів та критичного мислення. Особливо ефективними можуть бути симуляційні освітні практики (моделі виборів, шкільні парламенти), що дозволяють учням набутися досвіду відповідальної участі у суспільному житті. Інтерактивні методи навчання, включаючи рольові ігри, кейс-метод, публічні дебати, сприятимуть усвідомленому засвоєнню громадянських компетентностей.

Респонденти, які повернулись з-за кордону, демонструють знижену громадянську ініціативу та фокус на задоволенні особистих потреб, що потребує впровадження спеціалізованих програм реадаптації. Доцільним є створення освітніх, культурних і громадських платформ, які дозволятимуть реалізовувати потенціал громадян, що повернулись у місцевих громадах, сприяючи їхній соціальній інтеграції. Необхідно визнавати позитивний досвід, здобутий за кордоном, і спрямовувати його на посилення громадянського суспільства в Україні.

Як зазначено в розділах вище, сприйняття майбутнього є чинником, що опосередковано впливає як на життєві цілі, так і на тип громадянської ідентичності. Тому важливо формувати чіткий ціннісний наратив щодо бажаного майбутнього України – як у формальних державних комунікаціях, так і через мистецькі, культурні, просвітницькі ініціативи. Увага до національного наративу дозволить громадянам ототожнити себе з державою, спільнотою, історією та перспективами розвитку.

Активна участь у громадських ініціативах є індикатором зрілої громадянської ідентичності. Тому доцільно розширювати інструменти підтримки молодіжних та волонтерських ініціатив через державні та міжнародні грантові програми. Важливим напрямком є організація форумів, хакатонів, місцевих консультаційних рад, що сприятимуть горизонтальній

комунікації між громадянами та владою, посиленню соціальної згуртованості та лідерських якостей.

Процеси формування громадянської ідентичності в Україні не можуть розглядатися у відриві від глобального контексту. У ситуації збройної агресії з боку росії українська ідентичність постає не лише як внутрішній наратив, а й як об'єкт міжнародного захисту та солідарності. Відтак, важливо забезпечити постійну комунікацію з міжнародними партнерами, організаціями та експертним середовищем щодо потреби підтримки України у її боротьбі за суверенітет, демократичні цінності та збереження власної культурно-історичної ідентичності.

Особливу роль у цьому процесі може відігравати залучення міжнародних фахівців до розробки, реалізації та моніторингу програм формування громадянської ідентичності, що враховують як українські реалії, так і найкращі світові практики. Водночас, надзвичайно важливим є поширення українського досвіду спротиву, мобілізації та самоідентифікації у кризових умовах на міжнародній арені. Це дозволить не лише зміцнити імідж України як держави з високим рівнем громадянської активності, але й забезпечить взаємне збагачення у сфері розвитку демократичного громадянства на глобальному рівні.

Одним із найефективніших механізмів підтримки національної ідентичності українців закордоном є система освіти. Для підвищення ефективності даного напрямку доцільно спростити адміністративні процедури доступу до дистанційної освіти, покращити якість викладання шляхом впровадження інтерактивних методик, а також створити інтегровані освітні платформи, що поєднуюватимуть українознавчі дисципліни з психологічною підтримкою та можливостями для міжкультурного обміну.

Існуючі національні стратегії, зокрема "Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року", передбачають низку заходів, спрямованих на консолідацію суспільства. Проте в умовах активної міграції виникає потреба у створенні

окремих програм, орієнтованих на українців за кордоном. Доцільним є запровадження спеціального бюджетного фінансування для підтримки шкіл, культурних центрів, молодіжних організацій та медіапроектів, що працюють у сфері збереження національної ідентичності.

Українські громади за кордоном традиційно відіграють важливу роль у збереженні мови, культури та ідентичності. Проте, з огляду на стрімке зростання нової хвилі еміграції, ці спільноти потребують додаткових ресурсів. Необхідно розробити спеціалізовану державну стратегію роботи з новими діаспорними групами, яка враховуватиме як довгострокову, так і тимчасову перспективу перебування за кордоном. Слід посилити фінансову та методичну підтримку українських культурних центрів, шкіл вихідного дня, бібліотек і місцевих ініціатив, що формують простір української культури.

Слід розвивати платформи дистанційного волонтерства, які дозволяти б громадянам за кордоном долучатися до відбудови країни, брати участь у громадянських ініціативах та наукових проектах. Паралельно потрібно заохочувати створення українських бізнес-мереж за кордоном, які зможуть підтримувати економічний зв'язок з Україною.

Висновки до розділу III

За результатами опитувальника часової перспективи Ф. Зімбардо, у всіх групах домінує орієнтація на майбутнє, проте у респондентів, які повернулись з-за кордону, також фіксується вищий рівень гедоністичного теперішнього. Дані семантичного диференціалу «Ставлення до майбутнього» також вказують на позитивніше уявлення про майбутнє серед тих, хто залишився в Україні або виїхав за її межі, тоді як у тих, хто повернувся, домінують менш виражені очікування.

Статистичний аналіз із використанням критерію Краскела-Уолліса дозволив виявити значущі відмінності між групами за шкалами «громадянські настанови» ($p = 0.021$) та «сприйняття майбутнього» ($p = 0.016$). Зокрема, у групі тих, хто повернувся, ці показники є найнижчими.

Поглиблений аналіз типів громадянської ідентичності дозволив виявити, що найбільш поширеним є спільнотний та латентний типи. Водночас лише три респонденти продемонстрували державницький тип, що супроводжувався найвищим рівнем зрілості. У латентному типі, навпаки, було зафіксовано найнижчий рівень усвідомлення громадянської приналежності.

Попри очікування кореляційний аналіз не виявив статистично значущого зв'язку між типом громадянської ідентичності та життєвими цілями. Лише шкала «теперішнє фаталістичне» продемонструвала слабкий, але значущий зв'язок із типом ідентичності ($p = 0.032$) та життєвими цілями ($p = 0.005$) що може говорити про особливі прояви зв'язку між громадянською ідентичністю та життєвими цілями молоді у площині сприйняття часу.

Проведене дослідження дозволило виявити складну, багатовимірну картину громадянської ідентичності української молоді в умовах війни, міграції та соціально-політичної нестабільності. Встановлено, що середній рівень зрілості громадянської ідентичності є характерним для всіх досліджуваних груп, однак джерела цього явища мають різну природу – від трансформаційного пошуку самоідентифікації в умовах стресу до активної адаптації в іншомовному середовищі. Зокрема, молодь, яка перебуває за кордоном, демонструє найменший рівень зрілості громадянської ідентичності, що можна пояснити початком процесу переорієнтації на інші культурні системи. Водночас, ця ж група відзначається високим рівнем сформованості життєвих цілей, що є наслідком стабільніших умов проживання.

У ході дослідження зафіксовано високий рівень громадянських умінь, відповідальності та настанов у молоді, яка залишається в Україні або перебуває за її межами, що свідчить про потенціал до активної участі в суспільно-політичному житті. Водночас, молодь, яка повернулась до України, частіше демонструє ситуативну активність та орієнтацію на

задоволення власних потреб, що свідчить про труднощі у процесі реадaptaції та фрустрацію, викликану розривом між очікуваннями й дійсністю.

Типологічний аналіз громадянської ідентичності показав переважання латентного, спільнотного та інституційно-спільнотного типів, що вказує на недостатню інтегрованість частини молоді у державний дискурс та часткову дистанцію від формальних механізмів державотворення. Найзріліші типи – державницький та різнобічний – мають мінімальне представлення, що підтверджує необхідність посилення інституційних і просвітницьких зусиль щодо формування відповідального громадянства.

Значущим є встановлений непрямий зв'язок між типами громадянської ідентичності та смисложиттєвими орієнтаціями, зокрема через ставлення до часу: чим більш позитивним є сприйняття майбутнього та чим більш сформованими є життєві цілі, тим вища ймовірність прояву відповідальних типів ідентичності. Ці дані вказують на цілісну взаємозалежність психологічного стану, соціального досвіду та рівня громадянської зрілості.

На підставі проведеного аналізу визначено низку системних проблем: низький рівень довіри до інституцій, дефіцит комунікації між державою та молоддю, недостатня інтеграція результатів наукових досліджень у практику формування ідентичності, а також брак адаптованих програм для різних соціальних груп – ветеранів, переселенців, мігрантів. Водночас дослідження виявило наявність потенціалу для зміцнення громадянської ідентичності через освіту, культуру, цифрові платформи, розвиток волонтерства та інституційної участі.

Таким чином, громадянська ідентичність української молоді в умовах війни є динамічним і чутливим до зовнішніх впливів конструктом. Вона потребує системного підходу до підтримки, включення механізмів формальної та неформальної освіти, психологічної допомоги, державної інформаційної політики та міжнародної кооперації. Подальші дослідження повинні зосередитись на довгострокових трансформаціях ідентичності у

післявоєнний період та розробці адаптивних стратегій, які поєднуватимуть індивідуальні потреби з національними інтересами.

ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено комплексне теоретичне узагальнення та емпіричне вивчення особливостей зв'язку між громадянською ідентичністю та життєвими цілями української молоді в умовах соціальних трансформацій, спричинених війною. Отримані результати дозволяють розглядати цю проблематику як одну з ключових у сучасній психології особистості, що має значний практичний потенціал для освітньої, соціальної та психотерапевтичної роботи з молоддю.

Теоретико-методологічний аналіз сучасних підходів до вивчення громадянської ідентичності та життєвих цілей показав, що громадянська ідентичність є складним інтегральним утворенням, яке поєднує когнітивний (усвідомлення своєї належності до держави, знання про громадянські права та обов'язки), емоційний (почуття гордості, любові до Батьківщини), ціннісний (усвідомлення значущості національної спільноти) та поведінковий (громадянська активність, участь у соціальних ініціативах) компоненти. Життєві цілі, у свою чергу, визначаються як система внутрішньо прийнятих орієнтирів, що відображають особистісні цінності, прагнення до самореалізації та смислу життя. Виявлено, що в умовах зовнішніх викликів (зокрема, війни) зв'язок між цими феноменами набуває особливої значущості, оскільки громадянська ідентичність виконує роль опори у кризовий період, а наявність чітких життєвих орієнтирів сприяє збереженню психічної рівноваги.

До ключових чинників трансформації громадянської ідентичності в умовах війни віднесено: досвід вимушеного переміщення, активну участь у волонтерській діяльності, інформаційний вплив (медіа, соціальні мережі), підвищення рівня соціальної згуртованості, кризи безпеки та особисту загрозу. Ці чинники посилюють емоційно-ціннісне ставлення до держави, формують почуття відповідальності та належності до національної спільноти.

У процесі емпіричного дослідження, що охопило студентську молодь із різних регіонів України, було виявлено достовірну кореляцію між рівнем сформованості громадянської ідентичності та показниками смисложиттєвих орієнтацій. Молоді люди з високим рівнем громадянської ідентичності виявляли більше довіри до майбутнього, глибше осмислення власного місця в суспільстві, активну соціальну позицію та виразніше бачення особистісної життєвої перспективи. Це свідчить про те, що патріотична налаштованість та ідентифікація з національною спільнотою тісно пов'язані з загальною цілеспрямованістю особистості та її готовністю реалізовувати себе в суспільно значущій діяльності.

Додатковий аналіз дозволив виявити розбіжності у життєвих установках молоді залежно від досвіду переміщення внаслідок бойових дій. Респонденти, які залишились на території України, частіше орієнтувались на традиційні соціальні цілі – завершення освіти, працевлаштування, створення сім'ї, участь у громадській діяльності. Водночас молодь, яка пережила досвід внутрішнього переміщення або виїзду за кордон, виявляла більшу увагу до особистісної свободи, стабільності, безпеки, професійної реалізації у глобальному контексті. Це підкреслює значення соціального середовища та травматичного досвіду як чинників, що впливають на структуру життєвих орієнтацій.

Було встановлено, що громадянська ідентичність молоді характеризується посиленою емоційною складовою, зростанням патріотичних почуттів та відчуттям відповідальності перед суспільством. Життєві цілі молоді мають тенденцію до конкретизації, спрямовані на професійну реалізацію, добробут, створення сім'ї, самовдосконалення та участь у соціально корисній діяльності.

Отримані результати дозволили сформулювати практичні рекомендації для фахівців освітньої, соціально-психологічної та молодіжної політики. Насамперед йдеться про необхідність створення умов для розвитку громадянської ідентичності молоді через: активізацію участі у волонтерських

та патріотичних проєктах; залучення до громадянської освіти; розвиток критичного мислення щодо соціальних процесів; стимулювання рефлексії над власним місцем у суспільстві. Водночас важливо забезпечити підтримку у формуванні індивідуальних життєвих планів, що ґрунтуються на усвідомленні особистісних цінностей та адаптації до нових соціальних реалій.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є вивчення динаміки громадянської ідентичності в умовах довготривалого соціального стресу; дослідження особливостей життєвих стратегій у молоді, яка повертається з міграції; а також розробка психологічних програм, спрямованих на інтеграцію патріотичних настанов та смисложиттєвих орієнтирів у системі особистісного розвитку. Особливу увагу варто приділити дослідженню ролі цифрового середовища та соціальних мереж як середовища формування ідентичності, а також потенціалу групової психологічної підтримки у поствоєнному відновленні життєвого сенсу молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березовська Л. ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ЖИТТЯМ: ЕМПІРИЧНИЙ РАКУРС. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. Вип. 53 (3). С. 24–32. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2019-53-3-24-32>.
2. Бевз Т. ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА СТІЙКІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ: ДИНАМІКА, ВПЛИВ І ПЕРСПЕКТИВИ. *Наукові проєкти соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ*. 2024. С. 67–70.
3. Бевз Т. Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 3. С. 236–246.
4. Бондаренко Н. Особливості смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді. *International Science Journal of Education & Linguistics*. 2023. Vol. 2, № 1. Р. 49–61.
5. Волинець Н. В. Психологічні чинники конструювання життєвих планів особистості в юнацькому віці. 2022. [Б. в.].
6. Володарська Н. Д. Стратегії реалізації життєвих перспектив особистості як чинники психологічного благополуччя. 2021. С. 51–58. [Б. в.].
7. Гезун В. В. Психологічне благополуччя особистості в умовах воєнного стану. 2022. [Б. в.].
8. Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту : підручник / І. Д. Васильків [та ін.]. – Тернопіль : Астон, 2018. – 256 с. : іл.
9. Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс]. – URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>
10. Ерос М. В. СМИСЛОЖИТТЄВІ ОРІЄНТАЦІЇ В КРИЗОВІЙ СИТУАЦІЇ. 2023. С. 16.

11. Зелена О. Я., Мірчук І. Л. Громадянська ідентичність студентської молоді під час війни (кейс Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка). 2023. [Б. в.].
12. Злобіна О. Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: наративний аналіз. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2024. Вип. 3.
13. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Центр Разумкова. 2016. URL: <http://surl.li/qopbga> (дата звернення: 27.05.2025).
14. Ідентичність громадян України: тенденції змін. Центр Разумкова. 2023. URL: <http://surl.li/qwhimt> (дата звернення: 27.05.2025).
15. Ідентичність громадян України: тенденції змін. Центр Разумкова. 2024. URL: <http://surl.li/pakdqf> (дата звернення: 27.05.2025).
16. Кармазіна А. С. Особливості соціально-психологічних механізмів формування уявлень молоді про життєвий успіх. 2024. [Б. в.].
17. Кельнер С. С. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА. [Б. в.].
18. Коробка Л. М. Види спільнотних ідентичностей: проблеми трансформації та взаємодії в умовах війни. *Проблеми політичної психології*. 2023. Вип. 13 (27). С. 86–97. ISSN 2411-1449.
19. Котух О. В. Психологічне благополуччя внутрішньо переміщеної особи: адаптація та інтеграція в нову громаду. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2023. Вип. 1. С. 56–61.
20. Кравчук С. Л. Особливості оцінки воєнно-політичних подій як ефекти взаємодії локальної і громадянської ідентичностей. *Габітус*. 2023. Вип. 50. С. 153–157. ISSN 2663-5208.
21. Механізми громадянської і національної самоідентифікації: трансформації комунікативних практик : монографія / І. В. Жадан, А. О.

- Краснякова, С. І. Позняк, О. М. Скар ; за наук. ред. І. В. Жадан .
Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. – 192 с
22. Музика О. О. Смесложиттєві орієнтації та життєві цілі як чинники аксіогенезу музично обдарованих студентів. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том VI: Психологія обдарованості*. 2018. Вип. 14, № 6. С. 173–180. ISSN 2072-4772.
 23. Найда І. В. Громадянська ідентичність як складова державотворення в контексті аналізу державної стратегії національно-патріотичного виховання. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2022. Т. 33 (72), № 6. С. 31–35.
 24. Петровська І. Р. Психологія становлення громадянської ідентичності : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : 19.00.11 / Петровська Ірина Романівна ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ, 2021. – (На правах рукопису).
 25. Петровська І. Р. Рівні та структура громадянської ідентичності особистості. *Психологічні перспективи*. 2017. Вип. 30. С. 157–171.
 26. Петровська І. Р. Типи громадянської ідентичності студентської молоді. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*. 2016. Вип. 31. DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2016-31.%p>.
 27. Победаш, І. В. Сутнісна характеристика громадянської компетентності в науковій літературі / І. В. Победаш // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – 2016. – Вип. 137. – С. 275–279.
 28. Поліщук Ю. Національна та громадянська ідентичності в Україні в умовах російсько-української війни: константи та зміни. *Політичні дослідження / Political Studies*. 2024. № 2 (8). С. 73–93. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/315758> (дата звернення: 27.05.2025).

29. Пометун О. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український Педагогічний журнал*. 2023. № 2. С. 62–72. DOI: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-2-62-72>.
30. Предко В. В. Складна життєва ситуація як провідна умова формування життєстійкості особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2021. № 1. С. 74–99. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-54-1-74-99>.
31. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості : монографія / Сердюк Л. З., Данилюк І. В., Турбан В. В., Пенькова О. І., Володарська Н. Д. та ін. ; за ред. Л. З. Сердюк. – Київ : Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. – 192 с.
32. Родченкова І. В. [та ін.]. Смисложиттєві орієнтація та самоактуалізація особистості: огляд наукових парадигм. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи*. 2023. Вип. 1. С. 98–110.
33. Свідерська О., Піхович І. ПСИХОЛОГІЧНА ГНУЧКІСТЬ ТА ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ. *Вісник Національного університету оборони України*. 2024. С. 143–150.
34. Семиліт М. В. Соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху особистості: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Семиліт Микола Васильович. – Київ, 2019. – 434 с.
35. Толочко С. В. Громадянська ідентичність особистості: актуальність формування та виявлення в сучасній Україні. *Advanced Linguistics*. 2023. Вип. 11. С. 181–191.
36. Хазратова Н. В. Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей. *Проблеми політичної психології*. 2015. Вип. 2. С. 112–125.

37. Штриголь Д. В., Ламаш І. В. Специфіка смисложиттєвих орієнтацій жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці. *Право і Безпека*. 2016. Вип. 2. С. 156–160.
38. Як в Україні проходили президентські вибори 2014 р. (2018, Вересень 19). *РБК-Україна*. URL: <https://is.gd/YsYyBa> (дата звернення: 27.05.2025).
39. Ballard T., et al. A general architecture for modeling the dynamics of goal-directed motivation and decision-making. *Psychological Review*. 2022. Vol. 129, № 1. P. 146.
40. Barcaccia B., et al. Purpose in life as an asset for well-being and a protective factor against depression in adolescents. *Frontiers in Psychology*. 2023. Vol. 14. P. 1250279.
41. Barceló J. The long-term effects of war exposure on civic engagement. *Proceedings of the national Academy of Sciences*. 2021. Vol. 118, № 6. P. e2015539118.
42. Buchinger L., Richter D., Heckhausen J. The development of life goals across the adult life span. *The Journals of Gerontology: Series B*. 2022. Vol. 77, № 5. P. 905–915.
43. Chen S., et al. The life crafting scale: development and validation of a multi-dimensional meaning-making measure. *Frontiers in psychology*. 2022. Vol. 13. P. 795686.
44. Dodonova V. Changes in the national identity of Ukrainians during the war. *Humanities Studios: Pedagogy, Psychology, Philosophy*. 2024. Vol. 3, № 12. P. 66–77.
45. Eckland N. S., et al. Emotional clarity in daily life is associated with reduced indecisiveness and greater goal pursuit. *Emotion*. 2024. Vol. 24, № 7. P. 1771.
46. Einam H., Mikulincer M., Shachar R. Shedding a light on the teller: on storytelling, meaning in life, and personal goals. *The Journal of Positive Psychology*. 2024. P. 1–15.

47. Fiedler C., Rohles C. Social cohesion after armed conflict: A literature review. 2021. No. 7/2021. Discussion Paper.
48. Finney P. World War II in global historical memory. *Handbook on the Politics of Memory*. Edward Elgar Publishing, 2023. P. 304–320.
49. Heckhausen J., et al. Motivation and goal development across the adult lifespan: Goal engagement, disengagement, and adjustment. *APA handbook of adult development and aging*. American Psychological Association, 2024.
50. Heward C., et al. A Scoping Review of Military Culture, Military Identity, and Mental Health Outcomes in Military Personnel. *Military Medicine*. 2024. Vol. 189, № 11-12. P. e2382-e2393.
51. Hubeladze I. H. Community identity in the conditions of interstate military-political confrontation: Conceptualization of the concept. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*. 2023. Vol. 51, № 54. P. 4–10.
52. Kim E. S., et al. Sense of purpose in life and subsequent physical, behavioral, and psychosocial health: An outcome-wide approach. *American Journal of Health Promotion*. 2022. Vol. 36, № 1. P. 137–147.
53. Korostelina K. V., et al. Dynamics of national identity narratives in Ukraine. *National Identities*. 2025. P. 1–25.
54. Markowitz F. E., et al. Military-to-civilian transition strains and risky behavior among post-9/11 veterans. *Military psychology : the official journal of the Division of Military Psychology, American Psychological Association*. 2023. Vol. 35, № 1. P. 38–49. DOI: 10.1080/08995605.2022.2065177.
55. Martos T., Sallay V. Self-determination theory and the emerging fields of relationship science and niche construction theory. *European Journal of Mental Health*. 2017. Vol. 12, № 1. P. 73–87.
56. Mayer S. J., et al. Armed conflict as a threat to social cohesion: Large-scale displacement and its short-and long-term effects on in-group perceptions. *Research & Politics*. 2024. Vol. 11, № 2. P. 20531680241258309.
57. Petrovska I. Psychological model of civic identity formation. *The Journal of Education, Culture, and Society*. 2021. Vol. 12, № 2. P. 167–178.

58. Prisniakova L., et al. Psychology of self-development: strategies and factors of effective personal growth. 2023. [Б. Б.].
59. Scherer K. R. Learned helplessness revisited: Biased evaluation of goals and action potential are major risk factors for emotional disturbance. *Cognition and emotion*. 2022. Vol. 36, № 6. P. 1021–1026.
60. Solomin Y., et al. The role of the media in the formation of national (ethnic) identity. 2024. [Б. Б.].
61. Srebrenica B. BOSNIAN IDENTITY AFTER THE WAR: The Importance of How the War Is Described in Media for Contemporary Bosnian Identity. 2022. [Б. Б.].
62. Stepanenko V., Stewart S. ‘Who, if not us?’: civic activism and defence in wartime Ukraine. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2025. Vol. 38, № 1. P. 152–168.
63. Swann C., et al. Updating goal-setting theory in physical activity promotion: a critical conceptual review. *Health psychology review*. 2021. Vol. 15, № 1. P. 34–50.
64. Tan S. C., et al. The role of life purpose on psychosocial health: A preliminary study of older adults residing in subsidized housing. *Wellbeing, Space and Society*. 2024. Vol. 6. P. 100193.
65. Ulrich M. P. The US Civil–Military Relations Gap and the Erosion of Historical Democratic Norms. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. 2021.
66. Vinkov V. Social and Psychological Aspects of Experience Threats to Identity in the War Conditions. *Psychological Prospects Journal*. 2023. Vol. 42. P. 24–37. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-42-vin>.
67. Wilkes G. R. Reconciliation in Bosnia and Herzegovina. *The Wiley Blackwell Companion to Religion and Peace*. 2022. P. 174–184.

ДОДАТКИ

Додаток «А»

Тест «Ціль життя» Дж. Крамба і Л. Махоліка

Інструкція: Напишіть число (від 1 до 5) поруч із кожним твердженням, яке є найбільш правдивим для вас зараз.

Зазвичай я:

1 – нудьгуючий 2 3 4 5 – захоплений

Життя для мене здається:

1 – повністю рутинним 2 3 4 5 – завжди захопливим

У житті я маю:

1 – жодних цілей чи прагнень 2 3 4 5 – чіткі цілі та прагнення

Моє особисте існування є:

1 – абсолютно безглуздим, без мети 2 3 4 5 – цілеспрямованим і змістовним

Кожен день є:

1 – точно таким самим 2 3 4 5 – постійно новим і різноманітним

Якби я міг вибирати, я б:

1 – вважав за краще ніколи не народжуватися 2 3 4 5 – хотів би ще 9 життів, як це

Після виходу на пенсію я б:

1 – нічого не робив до кінця життя 2 3 4 5 – займався б речами, які завжди хотів зробити

У досягненні життєвих цілей я:

1 – зовсім не досяг успіху 2 3 4 5 – досяг повного самоздійснення

Моє життя є:

1 – порожнє, сповнене лише відчаю 2 3 4 5 – наповнене захопливими подіями

Якби я помер сьогодні, я б відчував, що моє життя було:

1 – абсолютно даремним 2 3 4 5 – дуже вартісним

Думаючи про своє життя, я:

1 – часто питаю себе, чому я існую 2 3 4 5 – завжди бачу причини свого буття

Коли я дивлюсь на світ у контексті свого життя, світ:

1 – повністю мене бентежить 2 3 4 5 – гармонійно вписується в моє життя

Я є:

1 – дуже безвідповідальною людиною 2 3 4 5 – дуже відповідальною людиною

Стосовно свободи вибору, я вважаю, що люди:

1 – повністю обмежені спадковістю та середовищем 2 3 4 5 – повністю вільні робити будь-який вибір

Щодо смерті я:

1 – не готовий і наляканий 2 3 4 5 – готовий і не боюся

Щодо самогубства, я:

1 – серйозно думав про це як про вихід 2 3 4 5 – ніколи навіть не замислювався про це

Моя здатність знайти мету або місію в житті є:

1 – майже відсутня 2 3 4 5 – дуже висока

Моє життя є:

1 – не під моїм контролем, ним керують зовнішні сили 2 3 4 5 – повністю під моїм контролем

Щоденні завдання для мене:

1 – болісний і нудний досвід 2 3 4 5 – джерело задоволення та самореалізації

Я усвідомив, що:

1 – не маю життєвої мети 2 3 4 5 – маю задовільну життєву мету

Додаток «Б»

**Тест-опитувальник «Діагностика рівня зрілості та типу
громадянської ідентичності особистості» Петровської І. Р.**

Інструкція. Із запропонованого переліку характеристик ідентичності особистості, потрібно обрати (позначивши «+») 7 найбільш значущих характеристик для Вашого власного сприйняття самого себе (Я-образу). Після цього необхідно проранжувати від 1 до 7 значущість (важливість) кожної обраної характеристики для Вас, тобто потрібно визначити їхню пріоритетність.

Характеристики ідентичності особистості	Найбільш значущі характеристики для Вас (позначити «+»)	Пріоритетність обраних характеристик (1 – надзвичайно важливо, 7 – важливо, але значно меншою мірою)
жінка / чоловік		
подруга / друг		
донька / син		
студент / працівник		
громадянка України / громадянин України		
представник своєї етнічної групи (українець, поляк, єврей, росіянин і т.п.)		
мати / батько		
представник своєї професійної групи (лікар, працівник освіти, юрист, банкір і т.п.)		
представник свого регіону (галичанин, волинянин, закарпатець і т.п.)		
представник певного політичного руху		
представник певної		

громадської організації/об'єднання		
представник певної субкультури		
представник своєї вікової групи		
представник свого міста/селища/села (львів'янин, одесит і т.д.)		
спортсмен/спортсменка		

Інструкція. Уважно прочитайте запропоновані ситуації та твердження. Будь ласка, оберіть той варіант відповіді, який найбільше узгоджується з тим, що би Ви порадили іншим людям у тих обставинах, що склалися, а також із запропонованих варіантів відповідей на кожне твердження оберіть ту відповідь, яка найбільше відповідає вашим поглядам та переконанням.

1. Молодому хлопцеві, який щойно закінчив університет, одночасно поступило дві пропозиції роботи: від української та іноземної державної компанії. У першому випадку пропонується посада з можливістю впливати на важливі для України рішення, у другому випадку – іноземна компанія зацікавлена у потенційних можливостях молодого спеціаліста на користь своєї держави і відповідно пропонує надовго змінити місце постійного проживання. Який із запропонованих варіантів Ви б порадили обрати хлопцю?:

а) обрати роботу в українській державній компанії, адже є шанс принесення користі своїй державі, можливість хоч у чомусь спробувати змінити ситуацію на краще;

б) обрати роботу в українській державній компанії, бо так спокійніше/зручніше, - поруч друзі, батьки і т.п.;

в) обрати пропозицію іноземної компанії, бо за кордоном кращі можливості самореалізації, вищий рівень життя (освіти, медицини),

соціальної захищеності, окрім того, в Україні не реально щось змінити («все вирішують зв'язки та хабарі»).

2. Молода жінка проживає в Донецькій області, недалеко від зони військових дій і має коханого з Росії. Мужчина запропонував їй переїхати до нього. З одного боку, вони давно кохають один одного і вона давно мріяла про те, щоби бути разом, з другого боку – як можна переїхати до країни-агресора? Що порадити жінці?:

- а) переїхати в Росію, бо кохання важливіше за все інше;
- б) переїхати разом в будь-яку третю країну;
- в) переконати коханого переїхати в Україну на безпечну територію.

3. Ваш знайомий несподівано виграв Green Card (заявку подав задля фану) і тепер постав перед вибором: скористатися шансом переїхати до США (можливо назавжди) чи залишатися в Україні. Що йому порадите?:

- а) обов'язково потрібно скористатися цим шансом; виїжджати до США якомога швидше і по можливості назавжди;
- б) не залишати свою державу, адже у ній є багато можливостей для власної реалізації (фінансової, професійної, особистісної і т.п.)
- в) поїхати до США лише на деякий час (3-5 років), зокрема, щоб заробити грошей, а потім повернутися назад

4. У батька є син-одинадцятикласник, який добре вчиться та знає іноземні мови. За результатами вступних випробувань, син отримав запрошення на навчання у два престижних ЗВО: в Україні та в одній з європейських країн. Що батькові порадити сину?:

- а) обрати український ЗВО і будувати свою кар'єру в Україні
- б) обрати навчання в Європі, з перспективою там і залишитися
- в) обрати український ЗВО, але згодом шукати роботу за кордоном з перспективою виїзду на постійне місце проживання

5. Якби у Вашого друга були необмежені фінансові можливості, яку державу Ви би порадили йому обрати для постійного проживання?

- а) не Україну;

б) Україну;

в) важко сказати.

6. Моє ставлення до тих, хто постійно жаліється на погане життя у нашій державі:

а) розумію і підтримую їх, бо держава не переймається проблемами пересічних громадян

б) не розумію і не підтримую їх, бо те, як ти живеш – залежить лише від тебе

в) відразу запитую їх, а що вони особисто зробили для того, щоби жити стало краще

7. Коли я розмірковую на тим, що дає мені моє громадянство ...

а) прихожу до висновку, що особливо мені воно нічого не дає;

б) розумію, що я вправі отримати від держави і що сам мушу дати їй як громадянин;

в) мені стає нудно, бо я маю багато інших, більш цікавих тем для роздумів.

8. Коли кажуть, що «як би всі громадяни (а особливо у владі) діяли у інтересах держави, а не у власних інтересах, ми б мали зовсім іншу державу».....:

а) мені стає смішно, бо насамперед дбати про себе і пильнувати власні інтереси – це природньо

б) покращити стан справ у державі можуть, насамперед, представники державної влади, бо мають для цього відповідні повноваження

в) абсолютно погоджуюсь і підтримую позицію, що розвиток держави залежить від кожного з нас

9. Як би мене запитали про те, яким я є громадянином, то я би:

а) сказав, що маю чітке уявлення про те, яким громадянином я є, бо неодноразово замислювався над цим

б) віджартувався, бо ніколи над цим не замислювався

в) сказав, що знаю про роль громадянина, тобто про те, яким має бути громадянин, однак ніколи не співставляв це із собою.

10. У відносинах з державою здебільшого я відчуваю себе:

- а) «маленьким гвинтиком великого механізму»
- б) повноцінним і рівним учасником цих відносин
- в) знеціненим/малозначущим.

11. Коли я чую про громадян інших держав або спостерігаю за ними, перебуваючи за кордоном, я:

- а) заздрю їм, бо їхнє життя набагато комфортніше
- б) розумію, що вони більш відповідальні перед собою і державою
- в) не бачу суттєвих відмінностей, бо їхнє життя є таким самим як і у нас

12. Як би мене запитали про мій особистий внесок у розвиток держави, я би сказав, що:

- а) мені нічого запропонувати державі, бо від мене нічого не залежить
- б) відповідально ставлюся до виконання своїх обов'язків громадянина і домагаюся виконання обов'язків від інших співгромадян, зокрема представників державних органів
- в) намагаюся діяти згідно встановлених норм і правил, але доти, доки вони не суперечать моїм потребами і інтересами

13. Багато з того, що відбувається у нашій державі (політиці, економіці, соціальній сфері) мені не подобається. Тому, я ...

а) намагаюся цим не перейматися, і пробувати жити так, щоб мене ці проблеми мінімально торкалися.

б) відчуваю себе обділеним, бо багато моїх бажань не можуть здійснитися

в) прагну зрозуміти причини виникнення негараздів (читаю, слухаю експертів і т.п.) і скласти власне уявлення про можливості всіх і кожного у мінімізації проблем

14. Я вбачаю свою місію як громадянина держави у тому, щоб ...

- а) спробувати вижити за будь-яких обставин
- б) підтримувати інших у критиці влади, може з цього щось вийде
- в) захищати інтереси держави і співгромадян, ініціювати зміни задля покращення їхнього добробуту

15. У дискусії з колегами/друзями про нашу державу, перспективу її розвитку, ролі у цьому наших громадян, я:

- а) намагаюся здебільшого мовчати, бо якихось конкретних міркувань з цих питань у мене немає
- б) озвучую ті думки, що першими приходять у голову, однак легко можу змінити свої погляди, послухавши інших
- в) обстоюю свої погляди і переконання, бо маю чітку осмислену позицію.

Інструкція. Оцініть наведені нижче твердження. Обведіть відповідну цифру, використовуючи 7-ми бальну шкалу, де 1 – абсолютно не погоджуюся, 7 – абсолютно погоджуюся.

1	Організаційне середовище держави (ієрархічне, правове) занадто складне і незрозуміле для мене	1	2	3	4	5	6	7
2	Мені неприємно, коли я чую образливі висловлювання на адресу моїх співгромадян з боку громадян інших держав, навіть якщо вони справедливі	1	2	3	4	5	6	7
3	Інтереси держави завжди суперечать інтересам простих громадян	1	2	3	4	5	6	7
4	Мені не байдужа доля України як держави	1	2	3	4	5	6	7
5	Моя повсякденна діяльність не створює нічого цінного для держави	1	2	3	4	5	6	7
6	Я не маю відчуття тісного зв'язку та солідарності (єдності, спільності) з іншими громадянами	1	2	3	4	5	6	7
7	Сенс подій (політичних, соціально-економічних тощо), що відбуваються у нашій державі, зрозуміти неможливо, відтак прагнення у них розібратися – даремна трата часу	1	2	3	4	5	6	7

8	Більшість моїх життєвих проблем є типовими для громадян саме моєї держави	1	2	3	4	5	6	7
9	Я не почуваюся захищеним у своїй державі, ані у соціальному, ані у правовому плані	1	2	3	4	5	6	7
10	Суверенітет та цілісність України для мене не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати	1	2	3	4	5	6	7
11	Неодноразово переконувався на власному досвіді, що стараннями всіх разом і кожного окремо, поступово можна змінити ситуацію у нашій державі на краще	1	2	3	4	5	6	7
12	Зазвичай мені соромно за те, що я належу до спільноти громадян України	1	2	3	4	5	6	7
13	Для мене важливо знати про всі події, що відбуваються в державі. Я постійно відслідковую стан справ у політичній, фінансово-економічній, соціальній сферах	1	2	3	4	5	6	7
14	Я маю багато спільного з іншими громадянами моєї держави	1	2	3	4	5	6	7
15	Держава сприяє моїй самореалізації	1	2	3	4	5	6	7
16	Якщо була б можливість, я би переїхав в іншу країну на постійне місце проживання	1	2	3	4	5	6	7
17	Своїми щоденними справами я довожу, що піклуюся про розвиток держави	1	2	3	4	5	6	7
18	Я не можу про себе сказати, що є типовим представником громадянської спільноти	1	2	3	4	5	6	7
19	Я обізнаний щодо своїх громадянських прав та обов'язків	1	2	3	4	5	6	7
20	У мене мало спільного з іншими співгромадянами, бо ми є надто різні	1	2	3	4	5	6	7
21	Держава нічого не робить для того, щоб змінити на краще життя таких людей, як я	1	2	3	4	5	6	7
22	Я вірю у «світле майбутнє» української держави	1	2	3	4	5	6	7
23	Моя участь у тих чи інших формах громадянської активності носить, зазвичай, ситуаційний характер; часто	1	2	3	4	5	6	7

	дію «за компанію»							
24	Я чітко бачу відмінності громадян своєї держави від громадян інших держав	1	2	3	4	5	6	7
25	При виникненні проблем, зазвичай, я не знаю, у який спосіб потрібно їх вирішувати, у які інстанції мені звертатися	1	2	3	4	5	6	7
26	Побоюючись осуду з боку інших співгромадян, я намагаюся завжди врахувати безліч нюансів, коли збираюся обстоювати свої громадянські та політичні погляди	1	2	3	4	5	6	7
27	Я почуваюся малозначущим, неважливим у своїй державі	1	2	3	4	5	6	7
28	Я готовий інвестувати час та зусилля заради змін у державі та кращого її майбутнього	1	2	3	4	5	6	7
29	Я дотримуюся законів і домагаюся дотримання законів іншими	1	2	3	4	5	6	7
30	Здебільшого, мені байдуже до проблем оточуючих мене співгромадян	1	2	3	4	5	6	7

Інструкція. Прочитайте наведені нижче ситуації (п. 31-40) і варіанти відповіді, які дають персонажі. Оберіть із запропонованих альтернатив ту, яка видається Вам найбільш ймовірною.

31. Володимир є водієм маршрутного таксі. Попри встановлені карантинні обмеження «помаранчевої» зони намагається щоразу впустити у салон якомога більше людей. Одного разу його оштрафували за порушення норм перевезення пасажирів. – «Що же це коїться? – обурюється Володимир своєму знайомому Олександру. – Я ж дбаю про інших, розумію, як це важливо вчасно потрапити додому, на роботу чи куди інде..., а мене ще за це штрафують». Що, на вашу думку, міг йому відповісти Олександр?

а) «Друже, зізнайся, насправді ти думав, у першу чергу, про себе, бо не хотів зменшення заробітку. Я ж правильно розумію, що чим більше людей у салоні, тим більше ти заробляєш?»

б) «Ти все правильно кажеш. У нашій державі добро завжди карається. Можна подумати, що оті карантинні обмеження дійсно можуть врятувати від зараження. Все це робиться аби погіршити життя таких простих людей, як ти і я»

в) «Не переймайся тим всім, це звичайні робочі процеси»

32. Христина завершує навчання в магістратурі. Одного разу вона випадково зустрілася зі своєю однокласницею Оксаною, з якою давно не бачилася. Розговорилися. Згадали спільне минуле і тут Оксана запитала Христину, де вона планує працювати після закінчення університету або може вже працює? – «Ти що не знаєш, що в нашій державі влаштуватися на роботу, а тим паче за спеціальністю, без зв'язків і хабарів молодому спеціалісту нереально! Поїхала б може за кордон, але наш диплом там не визнається...». Що, на вашу думку, відповіла подруга?

а) «Абсолютно з тобою погоджуюся, держава мала б забезпечувати першим робочим місцем випускників ЗВО, а так виглядає, що ми нікому не потрібні»

б) «Не кажи дурниць, зараз є багато можливостей для працевлаштування, всі мої знайомі знайшли собі роботу, просто треба хотіти цього»

в) «Може не одразу, але я вірю, що все у нас буде добре»

33. Олег та його дружина офіційно не працевлаштовані (однак добре заробляють), мають двох дітей-школярів. Сім'я Олега довший час отримувала матеріальну допомогу від держави як малозабезпечена сім'я. Кожних півроку вони подають заяву на продовження виплат. Однак, цього разу у зв'язку із якимись нововведеннями, їм було відмовлено у матеріальній допомозі. – «Ти уявляєш, - скаржиться він другу, - держава вирішила зекономити на малозабезпечених! Але я так це не залишу, мені мають виплатити ці гроші!» Що, на Вашу думку, міг відповісти друг Олега?

а) «Дійсно, треба витиснути з держави все по максимуму, якщо є така можливість».

б) «І чого ти завівся? Який же ти малозабезпечений? Не розумію, як ти взагалі на таке наважився. Радій, що перед тим тобі вдалося всіх обдурити, але ж так не може продовжуватися вічно. Май трохи совісті»

в) «Не знаю чим тобі допомогти. Я в цих питаннях нічого не розумію».

34. Остап 2 роки тому підписав контракт зі збройними силами України і зараз перебуває у відпустці. Разом з другом вони зайти у кафе випити кави. Поряд з їхнім столиком опинилася компанія, яка веселилася, бо святкували день народження. Остап підійшов до компанії і сказав: «Ненавиджу вас всіх! Зрадники! У нас війна, як ви можете веселитися? Припиніть негайно! Друг відтягнув Остапа від компанії і сказав йому дещо. Що, на Вашу думку, міг сказати друг Остапа?

а) «Остапе, життя триває, ти не можеш його зупинити»

б) «Тут нема з ким говорити, бо всі справжні патріоти зараз на передовій, захищають нашу державу. Пішли звідси»

в) «Нехай собі люди відпочивають, те, що ти справжній патріот і захищаєш нашу державу від ворога, не дає тобі право зневажати та ображати інших»

35. На родинному святі Ігор почав розказувати Андрію як припинив спілкуватися зі своїм найкращим другом через те, що той не пішов голосувати на минулих парламентських виборах, бо погано себе почував. – «Не розумію, як можна бути таким безвідповідальним! Я також тоді хворів на грип, але все таки прийшов на дільницю, хоч і з температурою 39, бо мусив виконати свій громадянський обов'язок». Як, на Вашу думку, найімовірніше відреагував на ці слова Андрій?

а) «І для чого ти ризикував сам і піддавав ризику захворіти інших? Розумію, що проголосувати – це важливо, однак не за будь-яку ціну»

б) «Який же ти молодець! Як би всі були такі свідомі як ти, ми би мали іншу державу»

в) «Не знаю, що тобі відповісти, з одного боку – ти молодець, а з іншого – втратив друга...».

36. Петро – молодий талановитий чоловік, який працює на маленьку зарплату в державній організації. Він часто каже своєму другу Ігорю: «Якщо б я жив у якійсь з європейських держав, мав би більше можливостей і для заробітку, і для гідного життя». Як, на Вашу думку, мав би відповісти йому Ігор?:

а) «Звичайно! А у мене мати отримує таку маленьку пенсію, що соромно. Що це за держава! Якби жила у Німеччині, її пенсія як колишньої вчительки дорівнювала би 2000 євро»;

б) «Ти правий, краще жити в європейській державі. Я тут знайшов у інтернеті одну цікаву програму, по якій можна поїхати в Європу з перспективою залишитися там. Хочеш, скину тобі?»

в) «Маєш рацію. Але європейським громадянам ніхто не побудував їхні держави, вони зробили це самі. Давай подумаємо разом, як збільшити твій заробіток і покращити твоє життя. Невже ніяких можливостей немає?!»

37. Наталя має «чорнобильські» пільги, тому профком оплачує їй 50% вартості путівки до санаторію (проживання та лікування). Вона вважає, що має також право на безкоштовне харчування в санаторії, але профком це заперечує. Тому Наталя періодично ходить туди з різними юридичними аргументами. Її колега, Олена, запропонувала замість санаторію поїхати до моря за повну вартість туристичної путівки. – «Чому я маю платити такі гроші, коли мені держава винна?» -- запитала Наталя. – «Я тобі пропоную не державний санаторій, а приватний готель «all inclusive», прекрасний сервіс, нікому нічого доводити не треба. Ти ж маєш непогану зарплату, можеш це дозволити собі раз на рік», -- відповіла Олена. Що мала би, на Вашу думку, сказати на це Наталя?

а) «Краще платити менше, ніж більше, хай це навіть позначиться на якості відпочинку»;

б) «А й справді. Краще гарно відпочити, ніж ходити щодня до профкому і сперечатися»;

в) «Держава мені винна. Хоч я й витрачаю свій час на дискусії в профкомі, але не дозволю ігнорувати мої права. Оплатять вони і мої 50%, і харчування також».

38. Усі знають Мирослава як патріота України. Разом зі своїми однодумцями він прийшов до нічного клубу, де виступав російськомовний співак. Під час його виступу хлопці закричали «Ганьба!», а потім Мирослав протиснувся ближче до сцени і плюнув в обличчя співакові, що згодом стало сюжетом місцевих теленовин. Пізніше приятель сказав йому: «Ти крутий, Славко, але ж плювати в обличчя мабуть некультурно?» Що відповів йому, на Вашу думку, Мирослав?

а) «Забуть, це не те, про що варто пам'ятати»;

б) «Мені самому неприємно це згадувати. Але я був під впливом емоцій, тож не стримався»;

в) «В політиці, дороженький, і плюють, і б'ють, і в смітник людей кидають. Це тобі не шмарклі розмазувати, це –боротьба за державу!».

39. Артур любить швидку їзду на автомобілі і не зважає на встановлені обмеження швидкості, за що дорожня патрульна служба часто його штрафувала. Артур вважає працівників ДПС упередженими і корумпованими. Під час останнього інциденту він затіяв конфлікт з ними, внаслідок чого позбувся прав водія. Коли він позичив у приятеля машину і поїхав до іншого міста, його затримали правоохоронні органи. Виявилося, що авто фігурує у кримінальній справі у зв'язку з ДТП. Артуру довелося ходити на допити до слідчого і дати підписку про невиїзд з міста. - Мене підставили, а тепер пресують, -- сказав він своїй дівчині. – Я абсолютно ні в чому не винен. Чесного судочинства тут немає і не буде. Ну їх до біса! Поїхали покатаємося за містом?! Що найімовірніше відповіла дівчина?

а) «Залюбки! З тобою хоч на край світу! Люблю тебе за сміливість!»

б) «Добре, але я буду за кермом, авто візьму в прокаті»;

в) «Ти дав підписку про невиїзд, тож порушення тлумачитиметься як злочин. Чи ти знаєш, що загрожує тобі в цьому разі? Несправедливості багато, але ми мусимо у всьому розібратися».

40. Олена розказує подрузі Марині, як прийшла на виборчу дільницю для голосування і виявилось, що її немає у списках виборців. Вона доклала максимум зусиль, щоби у всьому розібратися і все-таки проголосувала. - «Ти уявляєш, через той безлад зі списками виборців, я зіпсувала стосунки з мамою, бо в той день дуже сильно запізнилася до неї на ювілей, відповідальність за організацію якого лежала на мені. Але я ні про що не шкодую і дуже пишаюся собою!». Як, на Вашу думку, відреагувала на ці слова Марина?

а) «Я би так не змогла, бо мама – то святе!»

б) «Ти неймовірна, не кожен на таке здатний. Якби усі були такі свідомі!»

в) «І для чого псувати собі та іншим нерви, не розумію».

Додаток «В»

Методика діагностики громадянської компетентності**(Соснюк О.П., Остапенко І. В., Соснюк Є.О.)**

Інструкція. «Оцініть, будь ласка, наскільки ви згодні з наведеними нижче твердженнями».

Повністю згоден; Частково згоден; Частково не згоден; Повністю не згоден.

1. За можливості намагаюсь приймати активну участь в реалізації інтересів держави та місцевих громад
2. Без знання механізмів функціонування держави і органів місцевого самоврядування у сучасних умовах не обійтись
3. Звичайна людина ніколи не зможе опанувати демократичні способи прийняття рішень, які будуть враховувати потреби окремих громадян, суспільства та держави
4. Без об'єднання зусиль громадяни ніколи не зможуть досягнути спільної мети
5. Підтримка благодійних, волонтерських та громадських організацій неодмінно призведе до покращення суспільства
6. Знання про політичний устрій та систему органів влади ніколи не допоможуть людині у її приватному житті
7. Усвідомлення інтересів держави та місцевих громад відкриває нові можливості для власних здобутків
8. Витрачати своє життя на громадянські ініціативи щодо вирішення суспільних проблем абсолютно недоцільно
9. Необхідно знати та вміти застосовувати існуючі процедури захисту власних інтересів, прав і свобод
10. Для вирішення соціальних проблем не завжди необхідна солідарність громадян
11. Захистом прав людини мають займатись професіонали, а не пересічні громадяни

12. Громадянину дійсно варто бути обізнаним щодо своїх обов'язків у межах місцевої громади та держави
13. Вважаю, що немає ніякого сенсу сумлінно виконувати громадянський обов'язок у межах місцевої громади та держави
14. Громадянська активність дозволяє людині виявляти справжні лідерські якості
15. Тиск громадян на органи державної влади завжди ефективніший ніж прагнення до співпраці з ними
16. Якщо виявляти толерантність до інших, то можна зашкодити собі
17. Люди не мають чекати на те, поки хтось інший буде займатись відстоюванням їх прав та свобод
18. Щоб бути спроможним впливати на владу, громадянину насамперед потрібно мати уявлення про власні права

Додаток «Д»

**Опитувальник часової перспективи особистості Ф. Зімбардо
(адаптація Сенюк О.)**

Інструкція: Будь ласка, прочитайте всі запропоновані пункти опитувальника і якомога чесніше дайте відповідь на запитання: «Наскільки це характерно чи вірно стосовно Вас?» Позначте свою відповідь, використовуючи шкалу (1 – зовсім не правильно, 2 – швидше неправильно, 3 – нейтрально, 4 – швидше за все, 5 – абсолютно правильно). Для твердження зі зворотним шкалюванням – зворотній підрахунок балів (7 – зовсім не правильно, ..., 1 – абсолютно правильно).

1. Я вважаю, що збиратися з друзями на вечірки – це одне з важливих задовольень у житті.
2. Знайомі з дитинства місця, запахи, звуки часто навівають потік чудових спогадів.
3. У моєму житті багато визначає доля.
4. Я часто думаю про те, що слід було зробити у своєму житті поіншому.
5. На мої рішення переважно впливають люди і речі, які мене оточують.
6. Я вважаю, що слід планувати свій день наперед кожного ранку.
7. Мені приємно думати про своє минуле.
8. Я дію імпульсивно.
9. Якщо не вдається зробити щось вчасно, я не хвилююся з цього приводу.
10. Коли я хочу чогось досягнути, то ставлю перед собою цілі і розглядаю конкретні засоби їх досягнення.
11. Загалом, у моїх спогадах про минуле значно більше доброго, ніж поганого.
12. Слухаючи свою улюблену музику, я часто втрачаю відчуття часу.
13. Мені важливіше виконати термінову і необхідну роботу на завтра, ніж добре провести час сьогодні ввечері.
14. Якщо вже чомусь судилося статися, то насправді немає значення, що я робитиму.

15. Мені подобаються історії про те, як все було колись „у старі добрі часи”.
16. Болісний досвід минулого не виходить у мене з голови.
17. Я живу одним днем, намагаючись прожити його якомога повніше.
18. Мені неприємно запізнюватися на зустрічі.
19. В ідеалі я б жив кожен день так, наче він останній у моєму житті.
20. Щасливі спогади про добрі часи часто виринають у мене в голові.
21. Я вчасно виконую свої обов’язки перед друзями та керівництвом.
22. В минулому мені таки довелося зазнати образ та неприйняття.
23. Я приймаю рішення спонтанно, під впливом моменту.
24. Я приймаю кожен день таким, яким він є, не планую його.
25. З минулим пов’язано так багато неприємних спогадів, що мені хочеться про нього не думати.
26. Мені важливо наповнювати своє життя задоволенням і втіхою.
27. В минулому я робив помилки, про які шкодую.
28. Я відчуваю, що важливіше насолоджуватися процесом роботи, аніж виконати її вчасно.
29. Я інколи сумую за дитинством.
30. Перш ніж прийняти рішення, я зважую усі „за” і „проти”.
31. Ризик у моєму житті не дає мені нудьгувати.
32. Для мене важливіше насолоджуватися життям, аніж зосереджуватися на досягненні конкретної цілі.
33. Справи рідко йдуть так, як я очікую.
34. Мені важко забути неприємні спогади з моєї юності.
35. Процес діяльності перестає приносити мені задоволення, якщо доводиться думати про цілі, наслідки та практичні результати.
36. Навіть коли я насолоджуюся теперішнім, все одно порівнюю його з подібним минулим досвідом.
37. Не можна по-справжньому планувати майбутнє, тому що обставини є дуже мінливими.
38. Мій життєвий шлях контролюють сили, на які я не можу вплинути.

- 39.Немає змісту хвилюватися про майбутнє, оскільки я в будь-якому разі не можу нічого зробити.
- 40.Я завершую роботу вчасно, виконуючи її регулярно.
- 41.Я помічаю, що втрачаю інтерес до розмови, коли близькі починають згадувати минуле.
- 42.Я ризикую, аби надати життю гостроти і збудження.
- 43.Я складаю список того, що маю зробити.
- 44.Часто слухаюся серця, а не розуму.
- 45.Я можу не піддатися спокусі, коли знаю, що мене чекає робота, яку потрібно зробити.
- 46.Хвилюючі моменти так захоплюють мене, що я можу забути про все на світі.
- 47.Теперішнє життя надто складне, я б надав перевагу простішому життю минулого.
- 48.Мені більше подобаються друзі, які діють спонтанно, а не прогнозовано.
- 49.Я люблю сімейні традиції, яких постійно дотримуються.
- 50.Я думаю про те погане, що сталося зі мною в минулому.
- 51.Я не полишаю роботу над складними і нецікавими завданнями, якщо вони допоможуть мені досягнути успіху.
- 52.Краще витратити зароблені гроші на задоволення сьогодні, ніж відкласти їх на майбутнє.
- 53.Часто везіння приносить більше, ніж наполеглива праця.
- 54.Я думаю про те хороше, що упустив у своєму житті.
- 55.Я люблю, щоб мої близькі стосунки були емоційними, пристрасними
- 56.Завжди знайдеться час доробити незроблене.

Додаток «Е»

**Семантичний диференціал «Ставлення до майбутнього»
(Соснюк О.П.)**

Інструкція: Нижче наведено 25 пар протилежних за змістом прикметників (наприклад, «біле-чорне»). Проаналізувавши кожну таку пару, визначте, який з двох прикметників точніше описує Ваше майбутнє і оберіть відповідний варіант на шкалі.

- 1 тривале 3 2 1 0 1 2 3 миттєве
- 2 активне 3 2 1 0 1 2 3 пасивне
- 3 напружене 3 2 1 0 1 2 3 розслаблене
- 4 радісне 3 2 1 0 1 2 3 сумне
- 5 стрімке 3 2 1 0 1 2 3 застигле
- 6 повільне 3 2 1 0 1 2 3 швидке
- 7 яскраве 3 2 1 0 1 2 3 бліде
- 8 визначене 3 2 1 0 1 2 3 заплутане
- 9 велике 3 2 1 0 1 2 3 дрібне
- 10 цілісне 3 2 1 0 1 2 3 різнородне
- 11 тривожне 3 2 1 0 1 2 3 спокійне
- 12 кольорове 3 2 1 0 1 2 3 безбарвне
- 13 об'ємне 3 2 1 0 1 2 3 пласке
- 14 широке 3 2 1 0 1 2 3 вузьке
- 15 далеке 3 2 1 0 1 2 3 близьке
- 16 просте 3 2 1 0 1 2 3 складне
- 17 реальне 3 2 1 0 1 2 3 химерне
- 18 пусте 3 2 1 0 1 2 3 насичене
- 19 мляве 3 2 1 0 1 2 3 енергійне
- 20 глибоке 3 2 1 0 1 2 3 мілке
- 21 відчутне 3 2 1 0 1 2 3 тихе
- 22 світле 3 2 1 0 1 2 3 темне
- 23 замкнене 3 2 1 0 1 2 3 відкрите

24 постійне 3 2 1 0 1 2 3 мінливе

25 впорядковане 3 2 1 0 1 2 3 хаотичне